
NJEGOŠ I CRNA GORA U DALMATINSKOJ PERIODICI

Velimir Vujačić

Based on rich documentation scattered through numerous sources, the author has gathered data on the interest of the Dalmatian intellectuals for Njegoš and Montenegro of his time. The centre of the research is put on the data published in the Dalmatian periodical – „The Chronicle of the Grammar School of Split“ and the magazines mostly published in Italian. The essay especially focuses on Njegoš's visits to the Dalmatian cities of Dubrovnik, Split and Zadar and the thrill which the presence of the Montenegrin ruler caused in the population of those cities.

Budući su ga političke, vojne i ekonomske teškoće Crne Gore na to silile, Njegoš je veoma često putovao; češće od svojih evropskih vladarskih savremenika. Skoro sva ta njegova putovanja odvijala su se na relaciji Kotor-Trst-Beč i trajala više mjeseci, jer brzih prevoznih sredstava tada još nije bilo. Putovalo se privatnim jedrenjacima, koji su, ukoliko je to prostor dozvoljavao, uz trgovačku robu prevozili i putnike. Tako je Njegoš, polazeći 1833. i 1836. godine za Rusiju, putovao od Kotora do Trsta jednim bokeškim jedrenjakom. Ova su putovanja redovno trajala po desetak dana, prema tome kako je vrijeme na putu bilo. Tek 13. juna 1837. godine austrijski Lloyd osnovao je svoju prvu parobrodsku liniju na Jadranu. Ali, i prvim Llojdovim parobrodima trebalo je od Kotora do Trsta punih sedam dana.

Skoro na svim tim Njegoševim putovanjima prva usputna stanica bio je Kotor, druga Trst, treća Beč. Njegoš se u ovim gradovima zadržavao po nekoliko dana, a u Beču i više mjeseci.¹ Iz ovoga bi se mogla nametnuti misao: zašto odmah poslije Kotora skoro na svim Njegoševim putovanjima kao druga usputna stanica dolazi Trst, dok su dalmatinski gradovi Dubrovnik i Split zaobilaženi. Potrebno je napomenuti da su Njegoša sa Kotorom i Bokom vezivali ne samo prijateljski i lični, već i državni interesi, jer je za vrijeme njegovog prethodnika Petra I Boka – iako samo kratko – pripadala Crnoj Gori. Veza je, dakle, bilo raznovrsnih: nacionalnih, vjerskih i državnih, što je trebalo vrlo vješto održavati. Iz Trsta je nabavljao hranu, oružje, opremu i ostale potrepštine. Ni Dubrovnik ni Split nijesu mogli u ovom pogledu Njegošu mnogo pomoći. Iz toga bi se moglo zaključiti da za posjetu Dubrovniku i Splitu nije bio zainteresovan. Međutim, izvori svjedoče da je stvarnost bila sasvim drugačija. Njegoš je u ovim dalmatinskim gradovima često i rado boravio. Doduše, češće u Splitu nego u Dubrovniku. Neki nješkozi ovo objašnjavaju činjenicom da je u Dubrovniku stalno boravio Jeremija Gagić, ruski konzul za Crnu Goru.² Ma koliko da je Gagić lično poštovao crnogorskog suverena i štitiio interese Crne Gore, ipak je, smatraju oni, po zvaničnoj dužnosti, morao dostavljati Azijskom departmanu u Petrogradu skoro svaku

¹ Dr Ivan Bonači, „Njegoš u Splitu“, *Stvaranje*, Cetinje, 1960, knj. 11-12, str. 992.

² Gagić je bio ruski konzul u Dubrovniku od 1817. do 1856. godine, pa je za Crnu Goru bio vezan za vrijeme mitropolita Petra I, za vrijeme Njegoša i nekoliko godina vladavine knjaza Danila. On se unekoliko trudio da štiti pravoslavno stanovništvo u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, ali mu je glavna dužnost bila da održava veze sa Crnom Gorom, pa je obavljao ne samo konzularne poslove, već i one koje su vršili otpravnici poslova i poslanici stranih država. Prema tome, njegovo sjedište je trebalo da bude na Cetinju, ali u nedostatku povoljnih uslova, čaki i poslije Berlinskog kongresa, strani poslanici akreditovani u Crnoj Gori rezidirali su u Dubrovniku. Dakle, preko Gagića je išla sva diplomatska prepiska

Njegoševu riječ i misao. Ponekad, dostavljajući Njegošu diplomatske akte svoje vlade, Gagić je u svoja sprovedana pisma unosio i lične savjete i upustva, a katkada čak i neke prijatnje, što je Njegoša opravdano ljutilo, a često i primoravalo da Gagiću ne šalje nikakve informacije i obavještenja. Njegošu, koji je bio ponosan i osjetljiv na svoju ličnu slobodu, bilo je mnogo prikladnije da s Gagićem održava pismenu vezu. To je značilo: dolaziti u Dubrovnik samo kada je bilo od prijeke potrebe, kao prilikom sklapanja ugovora sa hercegovačkim vezirom Ali-pašom Rizvanbegovićem 24. septembra 1842. godine.³

između ruske vlade i Crne Gore, te su njegovi izvještaji i obavještenja imali dosta uticaja na odluke Vlade u Petrogradu. Pored toga, preko Gagića je dolazila i redovna godišnja pomoć iz Rusije, koja je uvijek uručivana uz propisne priznanice Njegošu, a za vrijeme njegove bolesti i boravka u inostranstvu njegovom zamjeniku. Gagić je imao ne samo u Crnoj Gori, nego i u Kotoru svoje prijatelje i izvještače, među kojima je bilo dosta i Njegoševih neprijatelja, zbog čega su nekada njegovi izvještaji o prilikama u Crnoj Gori netačni ili čak zlonamjerni. Gagić je dva puta dolazio službeno na Cetinje, 1832. i 1837. godine, oba puta po naređenju svoje vlade da provjeri da li su tačne izvjesne intrige protiv Njegoša, što mu je omogućilo da bolje upozna Crnu Goru, njenog vladara i druge crnogorske zvaničnike. (Risto J. Dragičević, „Gagićeva pisma Njegošu“, *Stvaranje*, Titograd, 1967, knj. 1-2, str. 91.

³ Ibidem, str. 92. Rovinski je dao dosta tačnu sliku Gagićevog odnosa prema Njegošu pišući, između ostalog, i sljedeće: „pri svojoj ljubavi prema Vladici, on je uvijek nagovarao svome pravateljstvu proti njemu i time još više posejvao nepovjerenje... Umjesto toga da bude, kao ruski konzul, prijatelj Crne Gore i dobar savjetnik njezina pravatelja, on je postao dosadan i nepodnosiv tutor nad crnogorskim vladikom... Gagić znao je samo koriti i prijetiti, ali nije umio ocijeniti Vladiku i njegov rad... On je javljao mnoge stvari odmah tek što ih je čuo, i često javljao pogrešno... Kao činovnik, opterećen familijom, on prije svega vodio je brigu o sebi... Dobro je razumio to Vladika, pa zato, izbjegavajući ponekad Gagića, držao je njega uvijek za svojega najiskrenijega prijatelja, uvijek ponašao se prema njemu prijateljski i šta više uoči svoje smrti obdario je njegovu familiju“.

Prije nego što obradimo zastupljenost Crne Gore u dalmatinskoj periodici i odnos dalmatinskih intelektualaca prema Njegošu, potrebno se podsjetiti, makar u osnovnim crtama, političkog statusa Dalmacije u ovom periodu. Pod vlašću Venecije, od 1409. godine do propasti te republike mirom u Kampofornijumu (1797), nazivom Dalmacija se obilježava venecijanski posjed na jadranskoj obali od Obrovca do Bokokotorskog zaliva. Istoričari ističu tri etape u teritorijalnom razvitku Dalmacije pod vlašću Venecije: „stara tečevina“ (acquistò vecchio“), „nova tečevina“ („acquistò nuovo“) i „najnovija tečevina“ („acquistò nuovissimo“).⁴

Sve te venecijanske „tečevine“ s Dubrovnikom i Kotorom ujedinjene su 1815. godine, kada prestaje kratkotrajna, ali veoma značajna francuska vladavina nad ovim oblastima. U sklopu Habzburške monarhije ostala je Dalmacija do 1918. godine, odnosno do njene propasti.

Austrijska uprava na području Dalmacije, Boke kotorske i Dubrovačke Republike, sastojala se od gubernija – pokrajinske činovničke vlade u Zadru, glavnom gradu te pokrajine, zatim od četiri okruga (zadarskog, splitskog, dubrovačkog i kotorskog) u sastavu kojih su bile preture i opštine. Na čelu gubernija nalazio

⁴ Prof. dr Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb, 1953, str. 189. Kao „stara tečevina“ smatra se područje koje je Venecija stekla pomenutim kupoprodajnim ugovorom iz 1409. godine. Naziv Dalmacija bio je u XVI vijeku ograničen na ostrva, zatim uski primorski pojas (osim Poljica) i Kotor, koji je Venecija stekla 1420. godine i prozvala Mletačkom Albanijom. Oblast oko Kotora bila je od Dalmacije odijeljena Dubrovačkom Republikom. Kao „nova tečevina“ smatra se teritorija koju je Venecija dobila poslije turskog sloma pod Bečom (1683). Tada je narodni ustanak u Dalmaciji otjerao Turke. Kao „najnovija tečevina“ obilježava se dalmatinsko područje, koje je pripalo Veneciji Požarevačkim mirom (1718), a bilo je obilježeno tzv. „linijom Mocenigo“.

se gubernator, austrijski general, koji je upravljao i građanskim i vojnim poslovima u pokrajini. Na čelu okruga bio je okružni poglavar, na čelu preture – pretor, a na čelu opštine – opštinski načelnik.

Službeni jezik u upravi, sudstvu i školstvu, kako u Istri, tako i u Dalmaciji, bio je italijanski, što se objašnjavalo tradicijom, većom razvijenošću toga jezika, kao i time što su činovnici, sudije i učitelji (školovani na italijanskom jeziku) taj jezik bolje ili jedino poznavali.

U banskoj hrvatskoj uvijek su se – i u državnoj zajednici s Ugarskom i u državnoj zajednici s Austrijom – budno čuvali i branili svi oblici hrvatske državnosti. Najstarije hrvatske zemlje Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, koje su funkcionisale kao državna cjelina u vrijeme ranosrednjevjekovnog Hrvatskog kraljevstva, smatrale su se i dalje jednom kraljevinom, jednom državnopravnom cjelinom, što je stajalo i u njihovom državnopravnom naslovu: *Regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Od XVIII vijeka u tom se naslovu Dalmacija navodi na kraju. I u naslovu hrvatskog bana redovno se isticalo da je on: *banus regnorum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae*. Da su te tri hrvatske zemlje jedna državnopravna cjelina, isticalo se i nazivom: Trojedinica ili Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija.

Iako se hrvatska Trojedinica poslije Bečkog kongresa 1815. godine našla u sklopu Austrijske Carevine i, prema tome, u prilici da bude ujedinjena, to se ipak nije dogodilo.⁵ Naime, carski

⁵ *Povijest Hrvata*, Druga knjiga, Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata, Zagreb, 2005, str. 356. Od ukinuća Mletačke Republike do mira u Kampoformiju nastao je u Dalmaciji pokret za sjedinjenjem sa banskom Hrvatskom. U tom pokretu ponajviše je učestvovalo katoličko sveštenstvo, posebno franjevci, kojima je pripadao i Andrija Dorotić, najuporniji borac za ujedinjenje. U Zagrebu je bilo nekoliko istaknutih podržavaoca tog pokreta za sjedinjavanje hrvatskog juga i sjevera. Među njima se naročito isticao

dvor u Beču to nije želio jer se plašio da bi ujedinjenje hrvatskih zemalja ojačalo Hrvate s jedne i druge strane Velebita koji bi se, udruženi s inače jakim Mađarima, mogli efikasnije suprostavljati austrijskim Njemcima, te zahtijevati preuređenje Habsburške Monarhije prema svojim interesima. Zbog toga je, dakle, Dalmacija i dalje ostala izolovana i vezana za Beč, a ne za Zagreb. Od 1817. godine pokrajina Dalmacija – u sklopu Austrijske Carevine – dobila je naziv kraljevine (Kraljevina Dalmacija), što je odmah ušlo u naslov austrijskih vladara.

I pored mnogih preteča nacionalnog pokreta (kao što su bili: Gundulić, Jerko Šišgorić, Dinko Ranjina, Dinko Zlatarić, Marko Marulić, Marin Držić, Petar Zoranić, Petar Hektorović, Djon Palmotić, Josip Baraković, Pribojević i drugi stariji dalmatinski pisci), ipak se nacionalni pokret kod Hrvata u Dalmaciji razvio srazmjerno kasno. Dok se u Hrvatskoj nacionalna svijest jače razvila u redovima mladog građanstva, u Dalmaciji je početkom XIX vijeka u tom pogledu vladala gotovo zamrlost. Prvi izrazitiji tragovi nacionalnog pokreta mogu se naslutiti u činjenici, što je francuska uprava – uprkos svom proitalijanskom stavu ipak našla za potrebu da pokrene „Kraglski Dalmatin“. To se osjeća i u nešto kasnijim nastojanjima Šibenčanina Božidara Petranovića, Dubrovčanina Antuna Kazančića, Antuna Kuzmanića (osnivača „Zore Dalmatinske“ 1844.). Ipak, nacionalno buđenje u Dalmaciji išlo je dosta sporo. Svijest o zajedničkoj pripadnosti hrvatstvu, teško je prodirala; osjećala se tek kod usamljenih pojedinaca u redovima dalmatinske građanske inteligencije.

zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. Iz Dalmacije je, preko hrvatskog bana Ivana Erdedija, bila upućena molba caru Franju II, da omogući sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. To sjedinjenje tražio je i Hrvatski sabor 1802. godine. Nakon tog saborskog traženja car je odgovorio da za sjedinjenje nijesu sazrele potrebne okolnosti i da zbog toga do daljnega odlaže svoju odluku o tom sjedinjenju.

Razlog ovakvom stanju treba tražiti u činjenici da se stranci u Dalmaciji nijesu još uvijek doživljavali kao ugnjetači, od kojih se mora braniti, kao što se to smatralo u savremenoj Hrvatskoj uoči nacionalnog preporoda. Osim toga, postojao je još jedan razlog za tadašnju pasivnost Dalmacije u razvitku hrvatskog nacionalnog pokreta. Već za vrijeme francuske vladavine osjećale su se naklonosti vlasti prema talijanskoj nacionalnoj misli. Sam Dandolo nije prikrivao svoju politiku talijaniziranja Dalmacije. Austrija je tu politiku ne samo nastavila, nego je i zaoštrila. Pretpostavljajući da će talijaniziranjem Dalmacije (i Istre) privući venecijanske, odnosno lombardijske Talijane, austrijska uprava u Dalmaciji provodila je otvoreni kurs u korist i tada veoma malobrojnih – uglavnom doseljenih Talijana. Takva je politika urodila plodovima, koje je vlast željela. Vaspitavani po italijanskim školama i u italijanskom duhu, dalmatinski građanski (naročito patricijski) intelektualci bili su ili sasvim pasivni prema hrvatskom nacionalnom pokretu ili su istupali protiv njega – braneći „autonomaški“ karakter Dalmacije.

Premda je poziv za sjedinjenje s „obnovljenom Venecijom“⁶ ostao bez odjeka, ipak tada u dalmatinskim gradovima nije bilo odziva ni za sjedinjavanje s Hrvatskom. Zagrebačka „Zahtjevanja naroda“ od 25. marta 1848. godine „za krepko i novo sjedinjenje u svakom smislu naše po zakonu i dogodovštini k nama pripadajuće kraljevine Dalmacije s kraljevinom hrvatskom i slavonskom“ i mnogi kasniji apeli iz Zagreba i drugih hrvatskih gradova, nijesu u Dalmaciji odjeknuli, kako se očekivalo. Jedino je Dubrovnik istupio odlučnije za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Pored toga, sam državni aparat preduzimao je sve, kako bi osujetio ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

⁶ F. Čulinović, op. cit, str. 237. Neposredno poslije ustanka protiv Austrije (22. III 1848) i uspostavljanja Venecijanske Republike, uslijedio je iz Venecije niz poziva Dalmaciji, da se priključi obnovljenoj Republici. Ustanička venecijanska vlada na čelu sa Danielom Maninom (ministar prosvjete bio je Nicolo Tomaseo) pozvala je dalmatinske mornare, da stupe u službu venecijanske mornarice.

Kada je car Franjo Josip imenovao Josipa Jelačića za guvernera Dalmacije (2. decembra 1848), misao za sjedinjenje s Hrvatskom jače se razvila i zahvatila šire slojeve. No državno-pravno nije se ništa izmijenilo. Tadašnji austrijski ministar Stadion poručio je (18. decembra 1848) dalmatinskim zastupnicima u Beču, da „Dalmacija ostaje kao i prije zasebna kraljevina“.

Kada je nakon „Listopadne diplome“ ipak ojačao u Dalmaciji pokret za sjedinjenje s Hrvatskom, službeni aparat je pokrenuo sve protiv toga. Mada je austrijski car u više navrata svečano obećavao ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske, uvijek je uz to obećenje ponešto dodavao i na taj način prikriivao svoje zamisli. Pošto se nije mogla otvoreno suprostaviti nacionalnom pokretu, austrijska vlada se ogradila od udovoljenja zahtjevu za sjedinjenjem pozivom na odluke dalmatinskih opština. Time je unaprijed osigurala negativnu odluku o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, jer su dalmatinske opštine tada bile uglavno u rukama italijanskih i drugih proaustrijskih elemenata.⁷

Dalje razmatranje ovog problema zahtjeva dodatna istraživanja i izlazi izvan granica naše teme. Uostalom, ovaj kratak istorijat dat je jedino iz razloga da bi se jasnije razumjeli neki Njegoševi postupci prema vlastima i stanovništvu Dalmacije.

Njegoševa putovanja, kao i rad na učvršćivanju centralnih organa vlasti, uređenju zemlje i odnosi s Turskom izazivali su veliki interes Austrije i njenih podanika, pa su, ne samo u dalmatinskim arhivima, nego i u periodičnim publikacijama, pohranjeni brojni podaci o Crnoj Gori tog vremena. Pomenućemo odatle nekoliko bilježaka koje će upotpuniti dosad uglavnom poznate činjenice.

Godine 1817. u Splitu je osnovana gimnazija koja je vodila svoju hroniku. Rukopis hronike, koji se čuva se u Muzeju grada Splita, nosi naslov „Historia Gymnasii Spalatensis ab anno Domini 1817 usque ab annum 1850“. Prema pravilniku

⁷ Ibidem, str. 238.

Gimnazije, u hronici su bilježeni svi važniji događaji koji su se tokom pojedine školske godine odigrali u svijetu i gradu Splitu. To uzdiže vrijednost hronike, pisane službenim italijanskim jezikom, jer pored vijesti vezanih za razvoj dalmatinskog školstva, donosi i zanimanje splitskih intelektualaca za pojedine opšte događaje. Naravno, objavljeni tekstovi su pod službenim ograničenjem, jer je zapise na kraju svake godine potpisivao upravnik gimnazije, koji je bio najistaknutija politička ličnost u Splitu. Stoga su zapisi o pojedinim događajima potpuno usklađeni sa ondašnjim političkim smjernicama. Na primjer, u Hronici je 1820-21. godine zabilježena pobuna Grka protiv Turaka na Peloponezu, a zatim ustanak Karbonara u Napulju i Pijemontu. Godine 1824-1825. hroničar je pozdravio autonomiju Irske u doba O'Konela, a sljedeće godine je sa žalošću zabilježena smrt ruskog cara Aleksandra I i osuđena pobuna Dekabrista protiv njegovog nasljednika Nikole I, isto kao što je kasnije, 1831. godine, napadnut ustanak Poljaka protiv Nikoline vladavine.

Prirodno je, dakle, da je u Hronici zabilježeno i nekoliko vijesti o Crnoj Gori, u kojoj su događaji i promjene zanimali Splićane, budući se Crna Gora graničila sa Dalmacijom.⁸

Prva vijest o Crnoj Gori je posjeta saksonskog kralja Fridriha Avgusta Njegošu 1838. godine. Vijest o tom događaju Hronika bilježi ovako: „(Kralj) otplovi do Boke Kotorske, pa kad se i tu neko vrijeme zaustavi, zaželi da vidi dio Crne Gore. Na granici toga dijela dočeka ga i primi Vladika, koji ga povede do svog boravišta, te se odatle vrati k našim granicama“. Nastavljajući da piše o završetku kraljeve posjete, hroničar je zabilježio da je Fridrih Avgust poklonio Njegošu brilijanski prsten. Tu vijest je mogao preuzeti iz zadarskog lista „Gazzetta di Zara“, koji je u broju od 12. juna pomenuo taj kraljev poklon.⁹

⁸ Dr Cvito Fisković, *Nekoliko bilježaka o Njegošu i o Crnoj Gori iz prve polovice 19 stoljeća, Istorijski zapisi*, Cetinje, 1952, knj. VIII, str. 222.

⁹ *Ibidem*, str. 223.

U Hronici je opširno opisan sukob Crnogoraca i Austrijanaca na Paštrovskoj gori. Poznato je da je prilikom povlačenja granice između Crne Gore i Austrije u avgustu mjesecu 1838. godine došlo je do sukoba između Crnogoraca i Austrijanaca. Crnogorci su, pod komandom Đorđija Petrovića, napali austrijske posade kod Gomile i Vidranja i udaljili odatle austrijske vojnike. Uslijedio je napad austrijske vojske pod vođstvom pukovnika Rosbaha na Paštrovsku planinu. Crmničani su ih dočekali i razbili.¹⁰ Tom prilikom Crnogorci su zaplijenili izvjesnu količinu austrijskog oružja koje je Njegoš sa velikim zadovoljstvom pokazivao svojim gostima, štoviše i austrijskim državljanima.

Iz jednog arhivskog dokumenta vidi se da je riječ o trideset austrijskih pušaka: 13 kratkih i dvije duge puške potiču iz borbe u Paštrovićima, a ostale su donijeli austrijski vojnici koji su pobjegli u Crnu Goru. Puške zaplijenjene u Paštrovićima stajale su u jednom uglu Njegoševe spavaće sobe, a ostale su bile smještene po manastirskim prostorijama za poslugu. Kasnije su, zajedno sa ostalim trofejnim oružjem, smještene u zajedničku prostoriju. Po svemu sudeći, ova prostorija je bila određena za ratne trofeje, jer su u njoj smještene i austrijske i turske uniforme, lobanja jednog turskog paše, nekoliko turskih zastava, oružje crnogorskih i turskih komandanata i slični predmeti.¹¹

U vezi sa zaplijenjenim austrijskim oružjem potrebno je pomenuti žalbu guvernera fon Lilienberga grofu Ignacu fon Hardegu, predsjedniku Dvorskog ratnog savjeta u Beču, u kojoj

¹⁰ J. Milović, *Zabilješke grofa Teodora Karacsaya 1837. i 1838.*, str. 180. U svom drugom izvještaju o događajima na Paštrovskoj planini Karačaj tvrdi da bi komisija za razgraničenje nailazila na mnogo manji otpor Crmničana kada u Crnoj Gori ne bi boravio Jegor Kovaljevski. Ovaj Rus javno tvrdi da je Crnoj Gori potreban izlaz na more. Njoj treba da pripadne Kotor ili Budva. (Ibidem, str. 182).

¹¹ J. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd, 1984, str. 309.

se kaže da Vladika „pokazuje još uvijek svakome, pa i našim podanicima koji dolaze u Crnu Goru, austrijsko oružje, pravi aluziju na pojačanje koje treba da dođe iz Hrvatske i kaže da će to pojačanje da poveća njegovu zbirku“. ¹²

Po savjetu ruskog izaslanika Aleksandra Vladimiroviča Čevkina, Njegoš je vratio Austriji oružje zaplijenjeno u Paštrovićima i na taj način izbrisao iz sjećanja uspomenu na krvavi sukob koji se odigrao između Crne Gore i Austrije.

Međutim, „Hronika splitske gimnazije“ ovaj događaj opisuje, ne bez pristrasnosti, kao pobjedu austrijske vojske:

„Ljeti tekuće godine Crnogorci su izazvali neke razmirice u Kotorskoj provinciji. Prvi povod nezadovoljstva bjehu radovi koje su izvršile čete cesarsko kraljevskog katastra na nekim pograničnim mjestima otetim nazad dugo vremena od Crnogoraca, a koja su im ili nemarom ili zbog ostalog od bivših vlada bila prepuštena u posjed. Tu bi svakog časa buknuili

¹² Ibidem, str. 309. I grofu Antonu Fridrihu Mitrovskom, vrhovnom šefu Dvorske kancelarije, žalio se Lilienberg na Njegoša, povodom izlaganja austrijskog oružja, zaplijenjenog na Paštrovskoj gori: „Mora se trpjeti i praviti se da se ne zna da Vladika na Cetinju izlaže u vlastitoj sobi svoga stana carsko oružje koje je djelimično skinuto s palih vojnika, a djelimično s vojnih bjegunaca, kao pobjedonosne trofeje; on isto oružje pokazuje svakome, poglavito Turcima, a šta više i našim podanicima...“ (*Memoari kapetana F. Oreškovića*, Cetinje, 1949, str.18)

Istim povodom, krajem maja 1838. godine, kapetan F. Orešković piše Lilienbergu: „Dokle ćemo još morati da trpimo ovu sramotu da posmatramo svoje oružje u blizini od dvije milje kao ratne trofeje u rukama ovih Crnogoraca! Kad bi mi se dopustilo, ja bih ga u toku jedne jedine noći sa jednim bataljonom otuda odnio pošto sad poznajem sve prilaze ka Cetinju i kad bih smio da radim prema svom shvatanju, u isto vrijeme digao bih u vazduh čitav razbojnički zamak, pri tome bi mi učinile najbolju uslugu nagomilane količine Vladičinog praha“. (*Memoari kapetana F. Oreškovića*..., str. 19).

sukobi i svađe između graničara dviju država, koje završavahu skoro uvijek krvoproliećem. U času, dakle, kad su na jednoj od tih taćaka geometri mjerili, bjehu napadnuti od oružanog ogranka onih brđana i pobjegavši jedva su dospjeli da se spase. Dotrćaše po potrebi neki vojnici sa jedne od obližnjih pogranićnih posada i zapoće okršaj. Premda su se naši vojnici dosta hrabro podnijeli, ipak bi bilo loše svršilo, da nije hitro priskoćila posada sa nekog drugog mjesta, zbog ćega se još jaće raspali sukob i postane uporan, a završi nakon nekoliko sati gubitkom nekolicine života s obje strane. O tome se javilo u Kotor. Odmah se sve poduzelo da se u onaj kraj pošalju ćete posade, a otišli su i oružani strijelci. Crnogorci, koji bjehu pojaćali svoj broj na mnogo stotina, su išćekivali. Doće do sukoba, u kojem su se obje strane žestoko borile, dok se neprijatelj nije povukao obeshrabren znatnim gubitkom i iznenaćen sposobnoću i ponosom, koje su osobito pokazali cesarsko-kraljevski austrijski lovci.

Naši su takoaer morali žaliti gubitak nekolicine dobrih vojnika, jednog oficira i nekolicine podoficira, a bilo je i ranjenika. Ipak, major Rosbach, koji je zapovijedao pohodom, htio je iskoristiti zgodan čas, i uputivši se u proganjanje neprijatelja zaposjedne mu znatan dio zemlje, paleći zaselke i jedno veliko selo, te nakon toga, bojeći se zasjede ili druge nesreće u jednom vrlenom i nepoznatom kraju punom provalija i klanaca, smatrao je potrebitim da skrene natrag svoj marš. Neki od naših vojnika i strijelaca zbog vrijednosti koju su pokazali u tom sukobu bili su odmah odlikovani. Ali, bućući da se to dogodilo nepredvićeno, nedostajaše mu municije i opskrbe vojnika da poduzme dalje napade, koji bi se pretvorili u pravilno voćeni rat, vojna vlast u sporazumu sa politićkom prista na primirje, koje je neprijatelj tražio u oćekivanju naredbe vlade i dvora. Zbog toga je bilo nekoliko sastanaka između crnogorskog biskupa sa upravnikom okruga i zapovjednikom posade. O ovom se ipak raspravljala

između Beča, Zadra i Kotora. Međutim, događaji su ostali u nezvjesnosti i ne zna se kakav će biti svršetak¹³.

Dr Jevto Milović je objavio niz dokumenata iz Zadarskog arhiva iz kojih se vidi da je ovaj opis događaja na Paštrovskoj gori pretjeran i da ne odgovara stvarnosti. U izvještaju Mitrovskom, vrhovnom šefu dvorske kancelarije, dalmatinski guverner Lilienberg kaže, između ostalog, i sljedeće:

„...Moralo se trpjeti da Vladika sasvim oholo navodi u svom pismu koje mi je prije nekoliko dana uputio da je od njegove volje zavisilo da li će naše trupe otjerati ili ne“¹⁴.

O porazu Austrijanaca na Paštrovskoj gori, postoje i druga svjedočanstva. Trijumfalno pokazujući Englezima Ser Henri Lejardu i Edvardu Mitfordu „Izvjesan broj pušaka i drugih predmeta sa carskim grbom, koje su Crnogorci poskidali sa austrijskih vojnika“, Njegoš ih je upitao: „Zar ovo nije najbolji dokaz da Austrija nije pobijedila?“¹⁵

¹³ C. Fisković, op. cit, str. 228.

¹⁴ *Memoari kapetana F. Oreškovića*, str. 42. Govoreći o borbama između Crnogoraca i Austrijanaca na Paštrovskoj gori, Lilienberg javlja Mitrovskom i sljedeće: „I pored svih mogućih napora građanskih i vojnih vlasti i besprimjerne odanosti trupa, mogli smo da napravimo jedva jedan korak preko otetih granica, i to samo na jedan trenutak; odlični i u ratu strašni general, štabni oficir i komandant Kordona koji u pogledu hrabrosti ne zaostaje ni za kim osjećao se srećnim, a to mi je on službeno priznao, što je sklopljeno primirje s razbojničkim hordama“. Dalje, u istom izvještaju, Lilienberg navodi: „Izbjegao sam vrlo brižljivo sva nasilja, odlučno se odričući svoga vojničkog osjećaja, jer sam kao vojni i građanski guverner sasvim uvidio...da se nijesam mogao mjeriti sa Crnom Gorom“.

¹⁵ *Ibidem*, str. 19. Inače, razni strani putopisci pominju Njegoševu sobu za stanovanje čiji su zidovi bili prekriveni oružjem zaplijenjenim u borbama protiv Turaka i Austrijanaca. Njemački pjesnik Hajnrih Štiglic kaže u svom putopisu „*Jedna posjeta Crnoj Gori*“, objavljenom 1841. godine: „Vladičina

U „Hronici splitske gimnazije“ tokom školske 1842-1843. godine u više navrata su bilježeni sukobi Crne Gore i Turske po pitanju Grahova. Pomenut je i dubrovački sastanak Njegoša i Ali-paše Stočevića, hercegovačkog vezira i sukobi, koji su uprkos tome izbili, kao i napad skadarskog vezira Osman-paše na Crnu Goru 1843. godine. U Hronici splitske gimnazije zabilježen je i ugovor, sklopljen u Kotoru između Njegoševog sekretara Dimitrija Milakovića i opunomoćenika Ali-paše, kojim se uređuje grahovsko pitanje. O tome „Hronika“ bilježi sljedeće:

„Turska. Zbog nekih spornih pitanja u okrugu Grahova prošle godine se održao u Dubrovniku sastanak između crnogorskog vladike i hercegovačkog vezira. Zbog istog pitanja bio je određen sredinom srpnja ove godine sastanak u Slivlju, ali budući da su rezultati bili nepovoljni, bukuše neprijateljstva. U prvim napadajima Turci zauzeše i spališe različita crnogorska sela, ali zatim bijahu skoro odasvud odbijeni, premda je mostarski vezir brojao petnaest do šesnaest hiljada boraca, osim drugih pet-šest tisuća, koje mu je doveo u pomoć skadarski paša, a Vladika je imao samo pet-šest hiljada. Najjači sukobi su bili 19, 20. i 21. rujna. Turci su se zatim 28. tog mjeseca spustili u dolinu Grahova sa pet pješačkih i tri konjička odreda, ali Crnogorci, jer bijahu malobrojni držahu se visova i bilo im je veoma strogo naređeno da ne napuštaju svoje položaje. Rezultat tog boja, koji je trajao osam sati, izazvao je opće začuđenje. Crnogorci su imali dva mrtva i nekoliko ranjenika, Turci sedam mrtvih i četrdeset ranjenika. 29. rujna Crnogorci odbiše jedan turski odred od dvije tisuće ljudi, koji je pokušao zauzeti stijenu Veprovicu. Pljusak je 30. srpnja omeo svaki ratni pothvat.

soba za stanovanje pravi utisak više jednog sa puno ukusa uređenog ratničkog šatora nego sjedišta duhovnog kneza. Zid je ukrašen unakolo galerijom svijetlog oružja koje je većinom zaplijenjeno od Turaka; nešto ratne opreme koja je jednostavnija od turske, opominje na posljednje pogranične sukobe na Zapadu“. (Ibidem, str. 19).

Pojedinačna puškaranja tu i tamo bila su 1. listopada, ali ništa naročitog. Sljedećeg dana turska vojska se pokrene natrag, a vezir je 3. listopada uputio izaslanika da pregovara o primirju, koje je dva dana kasnije zaključeno, našto su obje strane poduzele najjače mjere da ga pretvore u redoviti mir. Međutim dosad još ništa nije zaključeno“.¹⁶

O ovom sastanku, svakako oktobra 1843. godine, javljeno je augzbuškim novinama „Allgemajne Zeitung“, po kojima su zagrebačke „Narodne novine“, u broju od 3/15. novembra, donijele dosta nepouzdanu bilješku, u kojoj su navedene sljedeće pogodbe za mir:

1. da se Turcima vrate Grahovo i Banjani;
2. da se poruše tvrđavice Humac i „branilišta“ od Grahova;
3. da Turci otkupe „sva stanja“, koja Crnogorci imaju u Grahovu.

U izvještaju se naglašava da je ugovor štetan za Crnu Goru, ali da ga je Vladika morao prihvatiti, kako bi se mogao okrenuti na drugu stranu: da „otoke Vranjinu i Lesendriju opet osvoji, koje Arbanasi u rukah imaju“.¹⁷

Izvjerno je, međutim, da je „Hronika“ navela tačnije podatke vezane za ovaj događaj, pa bi značajno bilo saznati odakle joj te vijesti, jer su neki istraživači dugo vremena samo pretpostavljali da su se ti događaji zbili. O samom sastanku, dr C. Fisković je objavio nove podatke, koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Riječ je o prepisci između arheologa i publiciste Frančeska Karare i sakupljača starih hrvatskih književnih djela, franjevca Inocentija Čulića, u kojoj ima podataka značajnih za kulturnu i književnu prošlost Dalmacije. Doduše, Čulić se u svojim pismima iz Dubrovnika o Njegošu izražavao ne samo nepovoljno već i nekulturno. Ostavljajući na stranu nedoličan

¹⁶ C. Fisković, op. cit, str. 230.

¹⁷ Jeremija Živković, *Jedan Njegošev put-po savremenim beleškama, Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd, 1913, knj. XXXII, str. 176.

način na koji Čulić prikazuje Njegoša, treba se osvrnuti na podatke koje saopštava, jer imaju istorijski značaj i govore o događajima, kojima još uvijek nedostaje podrobna obrada. Riječ je o dubrovačkom sastanku Njegoša sa hercegovačkim vezirom Ali-pašom Stočevićem, koji i „Hronika splitske gimnazije“ karakteriše značajnim, budući je vezir priznao nezavisnost Crne Gore i ujedno se prijateljiio sa Njegošem. Inocentije Čulić¹⁸ javlja Karari iz Dubrovnika 11. septembra 1842. godine: „čekam Vladiku i mostarskog Vezira koji bi se trebali sastati u Brgatu“, a 23. istog mjeseca opisuje pomenuti sastanak. Pišući, kao uvijek, na italijanskom jeziku, Čulić navodi da je sastanku prisustvovao i Gabrijel Ivačić, kao predstavnik bečke vlade. „Vladika i Ivačić su stigli ovamo parabrodom. Vladika je obučen po crnogorski, boravi kod nekog dobrostojećeg pravoslavca, gdje nosi hranu iz gostione, njegovih deset pratilaca jedu u gostioni, a spavaju u različitim kućama. Ovamošnji pravoslavci ga preziru jer je tako odjeven i jer nikada nije bio u njihovim crkvama, a oni kažu da ga se nikad ne vidi da se bogu moli, niti da govori o svetim stvarima.“¹⁹ On je izjavio da se neće

¹⁸ Ibidem, str. 231. Sakupljač starih hrvatskih književnih djela, franjevac Inocentije Čulić stigao je u Dubrovnik 1806. godine gdje je boravio u franjevačkom manastiru kao nastavnik na bogoslovskom sjemeništu svoga reda, sve do smrti 1852. godine. U svojim tajnim izvještajima on je obavještavao austrijske vlasti i policiju o nezadovoljstvu i potajnoj mržnji Dubrovčana prema Austriji. Njegovi se izvještaji čuvaju u zadarskom arhivu i u njima se jasno ispoljava njegov karakter. Takav je i u pismima Frančesku Karari, za koje Ivan Mičetić preblago kaže da je tu „njegova kritika ljudi i stvari bezobzirna i često nepravedna“.

¹⁹ Ova konstatacija se potvrđuje i drugim podacima. Kotorski sreski načelnik saopštio je dalmatinskom namjesniku da su se pravoslavni Dubrovčani obradovali dolasku crnogorskog Vladike u Dubrovnik prilikom njegovog sastanka sa bosanskim vezirom, ali su mu zamjerali što je došao u

drugđe sastati nego u Dubrovniku ili na dubrovačkom predgrađu Pločama. Vezir, kojemu je to bilo pisano, odgovori, da se ne može prema nalogu svoga dvora udaljiti iz Brgata“

Dalje, Čulić navodi da je bosanski vezir, odmah po dolasku izjavio da se neće sastati s Vladikom, jer je uvidio da on nikad ne održi riječ ili obećanje, niti je ikad htio dati svoj potpis niti potpisati akt koji mu se nudi. Sljedećeg dana, Čulić se vratio u Dubrovnik sa Hasan begom, zapovjednikom Trebinja i kapetanom Nikšića, čovjekom moćnim na svom dvoru i prisnim prijateljem Vezirovim, koji ga je poslao u Dubrovnik, da se u njegovo ime pokloni Vladići. Njegoš ga nije htio primiti jer su zakleti neprijatelji. Dalje, Čulić obavještava Kararu da su se oba okružna poglavara založili: „...kod ovog Turčina da uvjeri Vezira da dođe u ovdašnji lazaret. Doista Vezir je došao prošle srijede, očistit će se i zadržaće se tri dana da se savjetuje s ljekarima zbog reume u nozi. Vladika je bio kod njega, ali o dogovoru, o uspjehu i o zaključku neće se tako brzo saznati. Lopovi sa njihovim namjerama dugo mirno žive.“²⁰

Ostavljajući na stranu Čulićevu pristrasnost pri opisivanju Njegoša, citirano pismo je značajno iz više razloga. Prije svega, iz njega se vidi da skupina dubrovačkih pravoslavaca nije voljela Njegoša, jer nije poklanjao dovoljno pažnje vjerskim i crkvenim poslovima. Zamjerka što u Dubrovnik nije došao u vladličanskoj odori ne stoji: Njegoš je na ovaj sastanak došao i

crnogorskom odjelu mjesto u vladličanskom. U jednom pismu kotorski paroh Jakov Popović izvijestio je Rajačića, da je Njegoš na povratku iz Rusije sa posvećenja za episkopa bio u dugačkom gornjem ogrtaču sa bijelom postavom. Ogrtač je bio od crvene kadife. Nosio je pantalone od pepeljaske svite. Imao je čizme na nogama. (Ljubo Vlačić, *Petrović Petar II Njegoš, Po neobelodanjenim tajnim aktima arhive dalmatinskog namesništva*, Beograd 1937, str. 51).

²⁰ Dr C. Fisković, op. cit, str. 232.

nastojao da se prikaže kao vladar slobodne države.²¹ Iz citiranog pisma se vidi da je Njegoš insistirao da se sastanak održi u starom dubrovačkom lazaretu na Pločama, što je Vezir, iako je bio predstavnik više sile, bio prinuđen da prihvati. Sastanak na tom mjestu bio je ugovorio dubrovački okružni kapetan Karlo Rosner sa Hasan begom Resulbegovićem i Njegoš se pridržavao dogovora, pa nije pristao da se penje na Brgat, iako je Ali-paša izjavio da on to traži po nalogu Porte. Svjestan svog značaja kao vladara samostalne države, Njegoš je pokazao odlučan stav i pri odbijanju da primi jednoga od najistaknutijih hercegovačkih muslimana Hasan-bega Resulbegovića, zapovjednika Trebinja. Poznato je, naime, da je Hasan-beg bio jedan od organizatora Grahovske bitke 1836. godine u kojoj je poginulo mnogo

²¹ Sačuvan je opis Njegoša prilikom sastanka u Dubrovniku, pa ga ovdje donosimo. Naime, mladi ruski putnik Aleksandar Popov, koji se ovom prilikom susreo sa Njegošem u Dubrovniku i sjutra dan parobrodom „Baron Kibek“ otputovao sa Vladikom i njegovom pratnjom za Crnu Goru, pomenute događaje opisao je u prvoj glavi svoje knjige „Putovanje u Crnu Goru“. O Njegoševom izgledu Popov kaže sljedeće: „K meni je prišao mladi, stasiti lijepi Crnogorac u kome sam ja odmah prepoznao Vladiku. Vodeći pregovore s Vezinom, u svojstvu gospodara Crne Gore, bio je obučen u nacionalno crnogorsko odijelo. Na glavi je imao crveni fes, obavijen crnim šalom kao mala čalma: purpurno-crveni džamadan (neka vrsta prsluka) raskošno opšiven zlatom, obuhvatao je njegove snažne grudi; široki silav, za kojim Crnogorci obično nose handžar i pištolje, opasivao je bijelu gunjinu (neka vrsta geroka) obloženu zlatnim gajtanom a povrh svega purpurni jelek (kaput bez rukava) takođe šiven zlatom; široke dimije do koljena, čarape i cipele – tako je bilo odijelo crnogorskog Vladike. On se odlikovao od drugih Crnogoraca zvijezdom sv. Ane sa lentom preko grudi. Junačko i slikovito odijelo vrlo je lijepo odgovaralo njegovom prekrasnom i izrazitom licu, jakoj građi i visokom stasu“. (Aleksandar Popov, „Njegošev odlazak iz Dubrovnika 1842. godine“, *Stvaranje*, Cetinje, oktobar 1947, br. 10, str, 649-655).

Crnogoraca, između ostalih Njegošev brat i osam rođaka, čijim je glavama Resulbegović okitio trebinjski grad. Hasan-beg je zapovijedao turskom vojskom koja je 1840. godine na Tušini pobijedila Drobnojake. Sasvim je razumljivo da je Njegoš iz ovih razloga odbio da primi ovog muslimanskog dostojanstvenika.

Sastanak u Dubrovniku bio je Njegošev diplomatski uspjeh, jer je Ali-paša tada priznao nezavisnost Crne Gore i sklopio prijateljstvo sa Vladikom, što je umnogome poboljšalo odnose između Crne Gore i Hercegovine. Iz Čulićevog pisma vidi se da je Dubrovčane ovaj sastanak jako zanimao, ali i da ih je njegov ishod iznenadio. To se vidi i iz pisma ruskog predstavnika u Dubrovniku Gagića u kome, između ostalog, stoji i sljedeće: „...opšte je mnijenje, da ste Vi s otomanskom Portom jedan diplomatski akt zaključili, s kojim je Porta priznala nezavisnost Crne Gore i da se niko nije nadao da ćete Vi u tome uspjeti“.²²

Prirodno je, dakle, Čulićevo nastojanje da što više sazna o pomenutom sastanku i izvijesti austrijske vlasti. Budući da nije mogao ništa detaljnije saznati o samom sastanku, Čulić se, vjerovatno, loše izrazio i o Veziru i o Njegošu. Iz jednog kasnijeg Čulićevog pisma Karari vidi se da ga je Njegošev uspjeh iznenadio i da mu se nije sviđao.

U Hronici splitske gimnazije zabilježen je i ugovor o uređenju grahovskog pitanja, koji su u Kotoru sklopili Njegošev sekretar Dimitrije Milaković i opunomoćenik Ali-paše Osman-aga Zvorničanin 9. novembra 1843. godine. Hronika ga bilježi u školskoj godini 1843-1844 ovako:

„Devetog istog mjeseca (studenog) sklopljen je u Kotoru između poslanika hercegovačkog vezira i Vladičina tajnika u prisustvu gospodina okružnog kapetana Gabrijela Ivačića ugovor o miru, od kojeg evo ukratko uvjeti.

I. Da Grahovljani neće plaćati nikakvu daću osim carskih harača.

²² Dr C. Fisković, op. cit, str. 233.

II. Da će im biti vojvoda Jakov Daković, u čijoj će obitelji ostati nasljedna čast vojvode.

III. Da se na Grahovu sruši kula i da ni Turci ni Crnogorci ne mogu od sada unaprijed ništa zidati u spomenutom okrugu.

IV. Da se pobunjenici, izbjeglice iz Hercegovine, vrate mirno svojim kućama, budući da je vezir obećao opće pomilovanje.

V. Hercegovački vezir obećava da će platiti Vladiци troškove, koje je imao na Humcu (novac je bio predan kotorskom okružnom kapetanu, a on ga je dostavio Vladiци preko njegova tajnika).²³

Cjelokupan tekst ugovora donijela je „Gazetta di Zara“, u broju 94 od 12/24 novembra, a po njoj su ga objavile i zagrebačke „Narodne novine“, br. 96 od 2 decembra. Očigledno, ovi događaji su veoma interesovali ne samo dalmatinsku nego i ukupnu hrvatsku javnost, pa tekst ugovora donosimo u cjelini, onako kako ga je prenijela zadarska „Gazetta“:

Budući se sastali u Kotoru od strane hercegovačkoga vezira njegov poslanik Osman-aga Zvorniković, a od strane vladike crnogorskoga njegov sekretar Milaković, i jedan i drugi providjeni punovlašćem od svojih poglavicah, i držeći se sasvim onoga, što je vladika crnogorski na besjede ugovorio sa rečenim Osman-ogom poslanikom hercegovačkim, učiniše slijedeće pogodbe:

1. Da Grahovljani imaju plaćati carski harač, a nikakva drugoga danka ili takse. Tako na isti način da Grahovljani imaju davati agam za turske zemlje, koje drže, onoliko, koliko je vezir otprije bio opredijelio; a da od svojih vlastitih zemaljah, koje ili sada već imaju Grahovljani, ili koje odsle budu kupili od Turakah, da ništa više ne moraju davati.

2. Da vojvoda Jakov Daković, komu vojvodstvo ostaje naslijedno u familiji, i ostali Grahovljani uzištu svake godine od vezira hercegovačkoga jednoga Turčina, koga sami izaberu, da pokupi carski harač.

²³ Ibidem, str. 225-226.

Obavezuje se vezir hercegovački vladiki crnogorskomu, da Grahovljani neće više nikakova zla ni nemira trpeti od Turakah, i da se više ništa od njih neće iskati, razmi onoga što je gori rečeno. Vladika crnogorski obavezuje se pak veziru hercegovačkomu, da se Grahovljani neće više smjeti protiviti ispunjenju ove pogodbe.

3. Da se razori i uništi kula na Grahovu, na mjestu Humac sagrađena, i da odsle ne smiju ni Turci ni Crnogorci ništa takvoga više na Grahovu zidati.

4. Da se Banjani slobodno vrate svojim kućama i zemljama, i da slobodno uživaju sve ono, što su i prije držali, i vezir se kune da svakomu od njih oprašta sve, što se dosad dogodilo, i da im potvrđuje njihove kneze Vasilija Baćorića i Radu Boškova. – Na isti način obećaje vezir hercegovački, da će svoje poštene i dobre ljude slati u Banjane, da navedeni vezirski danak kupe.

5. Obećaje vezir hercegovački, da će platiti vladici strošak, što je ovi učinio na Humcu; u ime kojega stroška već je poslanik vezirski Osman-aga Zvorniković predao novce u ruke i c. kr. kapitanu okružnome od Kotora, Gabrielu Ivačiću, neka ih on preda u ruke vladikina sekretara Milakovića.

6. Što se tiče uskokah, ostavljamo stvar kako je bila i dosad, dok se vremenom sam vladika i vezir ne pogode.

Ovu pogodbu, koja je napisana u dva takmena pisma, u pribiću c. kr. okružnoga kapitana kotorskoga Gabriela Ivačića, potpisujemo i potvrđujemo pečatim od strane vezira hercegovačkoga njegov poslanik Osman-aga Zvorniković, a od strane vladike crnogorskoga njegov sekretar Milaković.²⁴

Istovremeno, sačinjen je još jedan ugovor, što je „Hronika splitske gimnazije“, takođe zabilježila:

„Ovom ugovoru slijedio je istog dana drugi od kojega evo poglavlja:

²⁴ J. Živanović, op. cit, str. 178.

I. Na granici Hercegovine i Crne Gore treba postaviti kao stražu na obje strane pandure.

II. Nijedan Crnogorac ne smije zaći u Hercegovinu bez propusnice i nitko iz Hercegovine u Crnu Goru bez putnog lista.

III. Zateknu li panduru nekoga da luta noću uz granicu bez propusnice, moraju ga uhapsiti i predati nadležnoj vlasti. Ako se suprostavi, mogu ga ubiti bez ikakvih posljedica.

IV. Odsada unaprijed, kad se neki bjegunac skloni s jedne strane na drugu, ona strana kojoj pribjegne na smije ga zaštititi.“

Očigledno, hroničar je imao pred sobom kompletan ugovor o grahovskom pitanju i ugovor o pograničnim stražama i pokretima, ali je odatle u skraćenom obliku zapisao njihov sadržaj.²⁵

Kompletan tekst ugovora na italijanskom jeziku donijela je „Gazetta di Zara“, u broju 94 iz 1843. godine, a prenijele su ga i zagrebačke „Narodne novine“ u broju 96 iz iste godine. Tekst ugovora glasi:

„Mjeseca rujna prošaste godine 1842. sastase se u Dubrovniku Ali-paša Rizvanbegović, vezir hercegovački, i Petar Petrović Njegoš, vladika crnogorski, i sklopiše pogodbu, kojom su utvrdili mir između pašaluka Hercegovačkoga i samostalne Crne Gore; s česa da taj mir bude stalniji i čvršći, obnašli potrebno da onim pogodbama još slijedeće članke dodadu:

1. Da se na granici crnogorskoj s jedne i druge strane postave panduri, da čuvaju stražu protiv lupeža na jednoj i drugoj strani, i ako ulove koga lupeža ili zločinca, da ga imaju predati onoj vlasti, od koje visi, da ga ona kaštiguje.

2. Da nijedan Crnogorac ne može poći u Hercegovinu brez pasoša, i nijedan Hercegovac u Crnu Goru bez teskere.

3. Pošteni se ljudi ne skitaju obično po gorah oko granice: zato će panduri, koji čuvaju granicu, svakoga koga najdu po noći bez pasoša ili bez teskere, uhvatiti i predati ga vlasti od koje visi, koja će rasuditi njegovo vladanje. Ako se pak takovo čeljade ne

²⁵ C. Fisković, op. cit. str. 225-226.

bi htjelo predati panduru u ruke, nego bi počelo breniti se oružjem, panduri ga mogu ubiti i za njega neće biti nikakva pitanja.

4. Odsada unapredak, ako koji bjegunac uteče na drugu stranu, da ga ne smije ni primiti ni braniti ona strana na koju je uteko.

5. S ova četiri članka, koja služe za dopuniti gore rečene nagodbe učinjene u Dubrovniku g. 1842, i kojima se dodaje još ova nagodba, za Grahovo i za uskoke danas učinjena i potpisana od strane vezira hercegovačkoga po njegovom poslaniku Osman-agi Zvornikoviću, a od strane vladike po njegovom sekretar Milakoviću, potvrđuju se opet vjekoviti mir i sklad između Hercegovine i Crne Gore na granici Vrt-koma do Dragalja.

Ova pogodba pisana u dva jednaka pisma u pribiću c. kr. okružnoga kapitana kotorskoga Gabriela Ivačića, bi potpisana i potvrđena pečatom u ime vezira hercegovačkoga po njegovom poslaniku Osman-agi Zvornikoviću, a u ime vladike crnogorskoga po njegovom sekretaru Milakoviću.²⁶

Prateći događaje u Crnoj Gori, sasvim je prirodno, da je hroničar zabilježio i Njegoševu posjetu Splitu, 16. januara 1844. godine. Odmah treba napomenuti da je ovo putovanje Njegoš dugo i temeljito pripremao. Namjeravao je, još 1843. godine, da po treći put otputuje za Petrograd, ali kako nije dobio nikakav odgovor od ruskog poslanika u Beču, odlučio je da posjeti austrijsku prijestonicu. Međutim, događaji koji su se odigrali u Crnoj Gori poremetili su ove planove. Gubitak Vranjine i Lesendra, ostrva u Skadarskom jezeru, koje su Turci osvojili, primorao je Njegoša da se prije svega angažuje na njihovom povratku. Stoga se, kao što je već rečeno, postarao da reguliše odnose sa hercegovačkim vezirom, kako bi imao odriježene ruke prema skadarskim Turcima. Našalost, vojno angažovanje u ovoj oblasti nije dalo povoljne rezultate, pa je Njegoš krajem 1843. godine odlučio da otputuje u Beč.²⁷

²⁶ J. Žicanović, op. cit, str. 178-179.

²⁷ Andra Gavrilović, „Put Vladike Rada u Beč 1844“, *Glas Crnogorca*, br. 10, 1914.

Njegošev put u Beč bio je motivisan željom da od ruskog poslanika isposluje dalju godišnju pomoć Crnoj Gori, a od austrijskog dvora dobije izvjesne povlastice, te da predstavnike obiju sila zamoli za posredovanje kod Porte zbog vraćanja ostrva Vranjine i Lesendra. Pored toga, namjeravao je da od ruskog diplomatskog predstavnika u Beču Pavla Ivanoviča Medema isposluje da Rusija i dalje isplaćuje novčanu godišnju pomoć Crnoj Gori, a da od bečkog dvora dobije dozvolu za preseljenje hiljadu crnogorskih porodica na austrijsku teritoriju koje, zbog siromaštva, nijesu mogle da opstanu u svom zavičaju. Osim toga, namjeravao je da zatraži oslobođenje od takse robe koja se iz Crne Gore plasira u Kotor, te da tranzitno u Crnu Goru uveze izvjesnu količinu pušcanog praha i soli iz Austrije. Dalje, u Monarhiji namjerava da traži brodograditelje, koji bi došli u Crnu Goru radi gradnje nekoliko topovnjača pomoću kojih bi pokušao da povrati ostrva u Skadarskom jezeru. Planirao je, takođe, da prilikom boravka u austrijskom glavnom gradu što bolje upozna način života naroda, dvora i ministarstava, želeći da sve savremene tekovine u austrijskoj državi primijeni u Crnoj Gori. Kako je svim silama nastojao da crnogorski narod približi evropskoj kulturi, planirao je da u Crnoj Gori osnuje škole, sagradi puteve, a od Cetinja napravi pravu prijestonicu. Budući da za to nije raspola-gao finansijskim sredstvima, bio je odlučan da ih potraži od ruskog cara Nikolaja I i od Austrije. Dalje, namjeravao je da od Rusije zatraži razne vrste topova sa tobdžijama i odgovarajućim brojem vojnika, koji bi obavljali izvršnu vlast u Crnoj Gori.²⁸

Ove teškoće bile su opštepoznate, ali za Austriju i njenu diplomatiju od izuzetnog značaja bilo je da sazna sve pojedinosti vezene za ovo putovanje. Stoga su austrijske vlasti svim silama nastojale da dobiju što više podataka o Njegoševim namjerama.

²⁸ Dr Jevto Milović, „Jedan dio Njegoševog puta za Beč 1844. godine“, *Zbornik radova o Njegošu*, „Muzeji-Cetinje“ - Njegošev muzej, Cetinje, 1972, str. 110.

U ulozi glavnog sakupljača informacija pojavio se kotorski okružni poglavar Gabrijel Ivačić. Krajem decembra 1843. godine, Ivačić je doznao da će Njegoš poslati svog sekretara Filipa Vukovića u Petrograd da moli ruski dvor za posredovanja u sporu oko ostrva Vranjine i Lesendra.²⁹ Nešto kasnije, Ivačić je javio dalmatinskom guverneru u Zadru Johanu Avgustu fon Turskom da se Njegoš uveliko sprema za put i da će 13. januara poći za Trst parobrodom „Baron Stimer“. Uz izvinjenje da ne zna pouzdano sve razloge Njegoševog putovanja za Beč, Ivačić navodi da je načuo da će se odatle uputiti za Petrograd kako bi od ruske vlade isposlovao isplatu novčane pomoći Crnoj Gori za 1844. godinu, koju je, izgleda, Rusija obustavila.³⁰

Sedmog januara Njegoš ukratko obavještava Ivačića da namjerava „prvim austrijskim parahodom poći u Trijest“ i da će u sljedeća dva-tri dana doći u Kotor.³¹ Sljedećeg dana, sličnu informaciju Njegoš dostavlja Jeremiji Gagiću, uz napomenu da će ga u njegovom odsustvu mijenjati pretsjednik Senata Pero Petrović.

Kada je Njegoš, sa nekoliko svojih saradnika, stigao u Kotor 9. januara i odsjeo kod trgovca Matije Netovića, Ivačić je odmah stupio u vezu s njim i, vodeći česte i duge razgovore, oprezno nastojao da sazna sve pojedinosti vezane za Vladičin put u Beč. Njegoš mu je saopštio poznate podatke: tražiće od ruskog poslanika u Beču Medema da petrogradski dvor uzme u zaštitu Crnu Goru od turskih napada iz Albanije i da Rusija isplati crnogorskom narodu novčanu pomoć za 1844. godinu; moliće

²⁹ Ivačić javlja 1. januara 1844. godine dalmatinskom guverneru u Zadru Johanu Avgustu fon Turskom da je, izgleda, na Cetinju riješeno da Vuković treba da pođe preko Beča za Petrograd parobrodom „Baron Stimer“, koji kreće 13. januara iz Kotora za Trst i da je načuo da i Njegoš namjerava da putuje istim parobrodom, ali da o ovome ne može ništa pouzdano tvrditi jer Vladika o tome nije obavijestio svoje saradnike. (Ibidem, str. 107).

³⁰ Ibidem, str. 109.

³¹ Ibidem, str. 108.

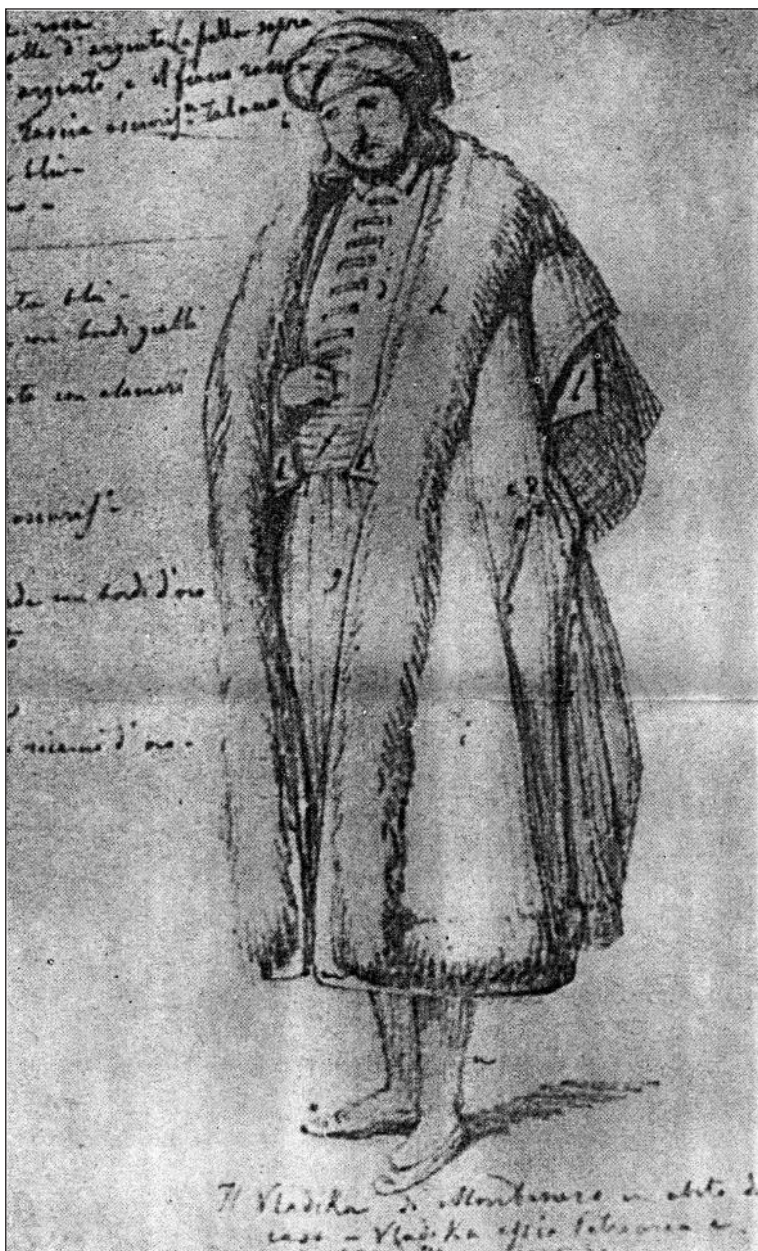
Dvorsku kancelariju u Beču da oslobodi carina crnogorsku robu koja dolazi na kotorski pazar i da mu austrijske vlasti dozvole uvoz izvjesne količine puščanog praha i soli; lično će zamoliti kneza i nadvojvodu Franja Karla Josifa da dozvoli preseljenje hiljadu crnogorskih porodica u bilo koji dio austrijske države; u Dubrovniku će poručiti tri lađe na vesla koje bi mogle da nose po dva topa i koje bi se u djelovima prenijele na Skadarsko jezero. Lađe namjerava upotrijebiti u borbi protiv turskih brodova i sadašnjih turskih utvrđenja Vranjine i Lesendra, koje po svaku cijenu želi da oslobodi.³²

Međutim, austrijskim vlastima ova objašnjenja nijesu bila dovoljna pa su nastojale da saznaju sve pojedinosti vezane za ovo putovanje prije Njegoševog dolaska u austrijsku prijestonicu.³³ Stoga su isplanirale da mu se približi neka ugledna ličnost, koja bi otkrila Njegoševe tajne namjere. U Kotoru se na isti brod ukrcao i kotorski protoprezviter Jakov Popović, koji se i ranije deklarirao kao Njegošev potajni neprijatelj.³⁴ Bilo je za

³² Ibidem, str. 109.

³³ Ibidem, str. 109. Njegoš je boravio u Kotoru od 9. do 13. januara, čekajući da pođe parobrodom „Baron Stimer“ za Trst. U njegovoj pratnji bili su sekretar Filip Vuković, perjanik Vido Bošković i komornik Niko Zec. Njegoš je tada često u društvu Gabrijela Ivačića i drugih austrijskih činovnika. Dolaze mu u posjetu njegovi prijatelji iz cijele Boke; nerijetko i on uzvraća posjete. U Kotoru se Njegoš bavi i državnim poslovima, prikupljajući materijal za svoj put u Beč. S tim u vezi, zadužuje Filipa Vukovića da u Kotoru nabavi što tačniji popis svih instituta i znamenitosti u Beču. Hoće da za vrijeme boravka u Beču što bolje upozna načela i način života austrijskog naroda, kako bi sve ono što je dobro u austrijskoj državi uveo u Crnoj Gori.

³⁴ Dok je Njegoš čekao brod u Kotoru, svještenik Popović nastojao je da mu se približi, preporučujući domaćinu kod koga je crnogorski vladar stanovao da ga primi, na što je Njegoš pristao, pa su zajedno putovali do Zadra. Kako je Jakov Popović i inače dostavljao policiji izvještaje o Njegoševom kretanju kroz

Franjo Salgeti-Drioli, Njegoš u kućnom odijelu

razgovor dosta vremena do Zadra, a iz glavnog grada Dalmacije obavještenje će već poći dalje. Planirano je da se Njegoš zadrži u Trstu, kako bi obavještenja prestigla putnika. Neki istraživači time objašnjavaju veliku pažnju koju je Njegošu ukazao tršćanski namjesnik grof Štadion, odmah po njegovom dolasku u Trst priredivši mu tri puna dana rasonode. Međutim, pitanje prostrane, guste i zapletene špijunske mreže koja je bila razape-
ta oko Njegoša, i u Crnoj Gori i na putovanjima, od početka do kraja njegovog života, zahtijeva posebnu oblast proučavanja, čini se malo ispitanu, ovdje ne dolazi u obzir. Ovdje je u pitanju samo interesovanje dalmatinskih sredstava informisanja i intelektualaca za Njegoša i Crnu Goru.³⁵

„Baron Štimer“, parabrod austrijskog Lojda, na koji se Njegoš s pratnjom ukrcao, bio je brod starinskog tipa, koji se pokretao točkovima raspoređenim na obadvije strane trupa. Stigao je u luku Gruž na povratku iz Kotora isti dan, tj. 2/14. januara. Na njemu je bilo 12 putnika, među kojima i Njegoš sa svojom pratnjom. U Gružu se broj putnika povećao na 19. Nastavak putovanja za Korčulu zabilježen je isti dan, ali, po svemu sudeći, brod je iz Gruške luke isplovio tek sjutra dan, tj. 3/15. januara, jer je preko noći bio usidren u luci. Na ovo mišljenje navode

Boku, nema sumnje da je i ovo putovanje preduzeo da uhodi Njegoša. To se može naslutiti i iz pjesme „Jakovu Popoviću“, koju mu je Njegoš posvetio. Pjesma je, istina, u prijateljskom tonu, ali se iz nje vidi da je Njegoš o nečemu polemisao sa svojim saputnicima na brodu. Ovaj „podli, licemerni i mračni jerej“, kako je na jednom mjestu za njega rečeno, nije ovom prilikom oponirao Njegošu samo da bi veliki pjesnik što više slobodoumnih misli rekao, kako bi što „dokumentovanije“ izvijestio austrijsku tajnu policiju, koja se veoma interesovala za Njegoševo stanovište o religiji, a to mišljenje, vidjeli smo, nije bilo „ispravno“.

³⁵ Stijepo I. Kastropeli, „Pogrešno tumačenje jedne Njegoševe pjesme“, *Stvaranje*, sv. 7-8, jul-avgust 1951, str. 497-504.

mnoge okolnosti.³⁶ To noćno zadržavanje u luci imalo je svoje razloge, najprije što su brodovi prevozili robu, pa je trebalo vremena za utovar i istovar, a zatim, i svjetionici u ono doba bili su malobrojni. Međutim, od izuzetnog značaja za našu temu je činjenica zabilježena u dnevniku „Odlazak“ iz koje se vidi da se broj putnika povećao, što znači da su poslije zaključenja lučkih formalnosti i ukrcavanja putnika uveče, u toku noći prispjela još tri putnika. To su, po svojoj prilici, bili Njegoš i njegova dva pratioca, koji su se po dolasku parabroda u Gruž iskrcali da bi posjetili ruskog konzula Gagića u Dubrovniku i stupili u kontakt s gruškim brodograditeljima.

Iz izvještaja dubrovačkog okružnog poglavara i vladinog savjetnika barona Rosnera guverneru fon Turskom, vidi se da je Njegoš, ovom prilikom, stupio u vezu sa dubrovačkim arhitektom Antonom Šoljeticem i brodograditeljima iz Gruža,

³⁶ Ibidem, str. 500. Razlozi koji na to upućuju su sljedeći: prvo, s obzirom na manju brzinu brodova na točkove, brod koji je ujutru krenuo iz Kotora, mogao je u Gruž stići tek uveče, jer su u januaru dani kraći; drugo, što je izlazak sunca iz morske pučine, koji Njegoš u pjesmi „Štimer leti na kolima“ opisuje, rijetka pojava na južnom Jadranu – po mišljenju iskusnih pomoraca, u januaru on se mogao posmatrati samo ispred ulaza u Mljetski kanal, što znači da je brod ujutru rano krenuo iz Gruške luke, i pri izlazu sunca bio na ulazu u pomenuti kanal; treće, Njegoš je pjesmu pod naslovom „Štimer leti na kolima“ spjevao u Splitu 5/17. I, što znači da je brod tog dana bio u Splitskoj luci, odnosno da je od Gruža do Splita utrošio dva dana, a to znači da noću uopšte nije putovao; konačno, kao dokaz da su na južnom Jadranu brodovi u ovo doba noću bili usidreni, a rano izjutra isplovljavali, navodimo slučaj kad je Njegoš 1842. godine putovao iz Dubrovnika u Kotor poslije sastanka sa Ali-pašom Rizvanbegovićem. U dnevniku lučkog ureda stoji da je „Baron Kibek“ krenuo iz Gruža za Kotor 25. IX, dočim iz djela ruskog putnika Popova, koji je zajedno sa Njegošem putovao za Kotor, doznajemo da su se na brod ukrcali uveče, spavali na brodu, a tek sjutradan ujuto otputovali.

sa kojima je ugovorio izradu četiri ili pet brodova topovnjača, u kojima bi se moglo smjestiti pedeset do šezdeset ljudi i po jedan top na krmi i pramcu. U istom izvještaju navodi se da je Njegoš pozvao arhitektu Šoljetića i deset brodograditelja da provedu izvjesno vrijeme u Crnoj Gori, uz garanciju da će im platiti putne troškove, stan i hranu, a u toku radnog dana tri forinte građevinskom inženjeru Šoljetiću, a ostalim brodograditeljima forintu i dvadeset helera. Šoljetić i brodograditelji pristali su na ove uslove, pod pretpostavkom da će dobiti dozvolu od svoje vlade. Njegoš im je obećao da će se i za to pobrinuti. Dalje, u izvještaju Rosner navodi da je ugovoreno da će svaka lađa koštati oko 2000 forinti. Drvo za izradu brodova nabaviće se sa crnogorskih planina, a oprema iz Trsta i Rijeke. Njegoš je spreman, tvrdi Rosner, da inženjeru Šoljetiću unaprijed isplati izvjesnu svotu novca. Međutim, kako Šoljetić nije želio da primi novac unaprijed, Njegoš je zadužio Gagića da mu povremeno uplaćuje novac potreban za izgradnju brodova.³⁷

Ove Rosnerove izjave dopunjuju pisma J. Gagića, upućena Njegošu 19. januara i 13. februara 1844. godine. U ismu od 19. januara Gagić, između ostalog, navodi: „Jučer je bio kod mene arhitekt Anton Šoljetić, i pokazao mi pismo, koje je pisao svojem korispodentu u Fijumu poradi građe za Vašu flotilju; ravno i u Trijest pisaće, da sabere s obje strane svjedenija, gdje se čto nalazi i po shodnoj cijeni i najdalje do mjesec dana znaće se o svemu kako će se raspolagati. On me je molio da Vam javim, da je on ugovorio 10 majstora dubrovačkije, da pođu s njim u aprilu mjesecu u Crnugoru. Dakle, po svoj prilici, oni će moći s Vama zajedno tamo poći. Samo još ne znaju hoće li im Praviteljstvo dozvoliti. Međutim, ako prije Vašega ovamo prišestvija, arhitektu bude od potrebe novaca za građu i druge potrebne materijale, - hoću li mu ja davati javite mi, molim Vas, što skorije...“.³⁸

³⁷ Dr J. Milović, *Jedan dio Njegoševog putovanja u Beč...* str. 115.

³⁸ Risto J. Dragičević, „Gagićeva pisma Njegošu“, *Stvaranje*, Titograd,

Nešto više o ovim nastojanjima može se saznati iz Gagićevog pisma Njegošu od 13. februara 1844. godine. „Imao sam čest primiti Vaše predrago pismo iz Trijesta od 8 prošastoga janvara i po Vašoj naredbi govorio sam i ugovorio s protom Šoljetićem iz Gruža, kao što sam Vam pisao u Vienu 7/19. prošastoga janvara. Međutim, ima već 8 dana, kako je proto učinio prošeni-je preko ovdašnjega Načaljstva Praviteljstvu u Zadar za pasaporte, da može su 12 majstora i on trinaesti poći u Crnugoru i do 8 dana nadam se da će im doći dopuštenje iz Zadra.

Proto je prošastom poštom imao odgovor iz Trijesta i Fijume poradi drva, koja su potrebita za 5 baraka kanonierski-drva, svaka kubičeska franc. noga koštovaće 1 fiorin i 5 h, kromje katrama, gvožđa i ostaloga materijala. – I tako, odredili smo, da proto najdalje od danas za 25 dana otpravi se u Trijest i Fijumu i izabere tamo drva i proči materijal, koji se u Crnoj Gori i Kotoru ne nalazi i na jednu trabakulu natovari i preveze u Kotor. – Po protovu rasčisleniju, koštovaće sve to oko 2 500 fiorina. – Dakle, ja ću čekati Vaše odobrenije za ovu našu odredbu i hoću li dati protu Šoljetiću označenu sumu novca, - blagovolite što skorije uvjedomiti me...“.³⁹

Njegoš je otputovao iz Dubrovnika za Split 15. januara. Prilikom prolaska kroz Korčulu, gdje se parabrod „Baron Strimer“ jedno vrijeme zadržao, Njegoš je pronašao još šest majstora, koji su voljni da za platu dođu u Crnu Goru radi gradnje ratnih brodova. U citiranom pismu J. Gagića Njegošu od 13. februara 1844. godine stoji, između ostalog i ovo: „...Što se tiče šest majstora, koje ste Vi u Korčuli našli, proto je soglasan da i oni pođu i da se strojenije zgotovi prije su više majstora“.⁴⁰ Naravno, Austrija je onemogućila da se ovaj plan ostvari.

1967, sv. 1-2, str. 114.

³⁹ Ibidem, str. 114.

⁴⁰ J. Milović, *Jedan dio Njegoševog puta...*, str. 116.

Mada je rijetko boravio u Dubrovniku, Njegoša su sa ovim gradom vezale tijesne i neraskidive veze. Preko Jeremije Gagića, koji je rezidirao u Dubrovniku, Njegoš je dobavljaio raznovrsne potrepštine i stručnjake za privrednu i kulturnu emancipaciju svoje države. Pomenućemo, ukratko, nekoliko takvih slučajeva. Preko Gagića, Njegoš je iz Dubrovnika dobio majstore koji znaju praviti cigare.⁴¹ Po Gagićevom savjetu na Cetinje je doputovao Dubrovčanin Luka Džordži: „da nauči koga ot Vašijeh cigare činiti“. U pismu, koje je tim povodom uputio Njegošu, Gagić navodi i sljedeće: „Po uvjereniju obštemu on je ot svijuu koi ovaj posao ovdii čine najbolji i po tomu nadam se, da će udovoljiti Vašemuu zeleniju“. Istovremeno, Gagić obavještava Njegoša da je sa Džordžom ugovorio isplatu troška od Dubrovnika do Cetinja i nazad, zatim da mu se ima obezbijediti stan i hrana za vrijeme njegovog boravka u crnogorskoj prijestonici i za svaki dan boravka po četiri cvancika. Gagić je Džordžu dao akontaciju od 8 talijera, koju mu svotu Njegoš ima odbiti prilikom isplate.⁴²

Džordža je vrlo brzo obučio nekolicinu crnogorskih mladića ovom poslu, što je dalo povoda Njegošu da se zahvali Gagiću „...za cigarodjelatelja Luku Džorži. On je već tri naša mladića naučio da cigare savijaju podsredstveno“. Po svemu sudeći, crnogorski mladići su bili loši majstori, jer su preko volje radili posao na koji ih je, najvjerojatnije, Njegoš prisilio. Ovo se može pretpostaviti na osnovu bezbroj poznatih činjenica, iz kojih se vidi da su se i mnogo kasnije mladi Crnogorci nerado prihvatili bilo kakvog zanata. Da posao nije dobro išao, potvrđuje i sam Gagić, koji, obavještavajući Njegoša o raznim

⁴¹ R. Dragičević, *Članci o Njegošu*, str. 124. U pismu od 14. avgusta 1845. godine, Gagić obavještava Njegoša: „Naredio sam da mi dođu dva čovjeka koi umiju cigare praviti i kad mi dođu poslaću ih k Vama s moim pismom“.

⁴² Ibidem, str. 125.

stvarima, nastavlja: „Hvala Vam na cigarima! No žao mi je, što je lijepi duhan izštećen i što su cigare varvarski učinjene, da se nikako ne mogu pušiti“.⁴³

O Njegoševom nastojanju da Crnu Goru uvede u savremene tokove evropske nauke i umjetnosti, svjedoči i njegovo interesovanje za upravo pronađenu fotografiju. Sasvim je izvjesno da je već 1845. godine na Cetinju postojao fotografski aparat. Ne zna se, međutim, kada je Njegoš nabavio dagerotip,⁴⁴ ali je već u avgustu 1845. godine tražio od Gagića da mu nađe stručnjaka za tu vještinu, insistirajući da on dođe na Cetinje radi davanja upustava za snimanje. U svom odgovoru Njegošu, Gagić sa žaljenjem konstatuje da se „samo jedan čovjek nahodi u Dubrovniku koi umije skidati obraze dagerotipom“, ali je usljed bolesti otputovao za Italiju, te će se, najvjerovatnije, vratiti tek za nekoliko mjeseci. Kada se taj stručnjak vrati, Gagić će obavijestiti Njegoša, pa će se tada to pitanje riješiti. „Ili ćete Vi koga ovamo s mahinom poslati da uzme nastavljenije od istog čoveka, ili će se on riješiti k vama doći“.

Iz jednog kasnijeg Gagićevog pisma vidi se da je taj stručnjak bio: „G. Anton Drobac, ovdašnji apotekar, koi umije skidati obraze dagerotipom, vratio se je nedavno iz Italije veoma bolestan i sad, okrepivši se malo i podignuvši se, mogao bi dati nastavljenije onomu koga Vi s mahinom pošaljete“.

Njegoš je požurio da iskoristi Gagićevu preporuku pa je u Dubrovnik otišao „...Milorad Medaković, ovdašnji učitelj,

⁴³ Ibidem, str. 125.

⁴⁴ R. Dragičević, *Članci o Njegošu*, str. 125. U to vrijeme se fotografska vještina zvala dagerotipija, po francuskom fizičaru i umjetniku Dageru (1780-1851), koji je u avgustu 1839. godine napravio prvi snimak po današnjem sistemu fotografije. Zabilježen je podatak, da je u to vrijeme jedna ploča za snimak koštala 3-4 franka, dok je ondašnji fotografski aparat koštao oko 400 franaka.

kojega preporučujući Vama šiljem tamo da ga G Anton Drobac nauči snimati obraze dagerotipom“.

Po svemu sudeći, Medaković je imao smisla za ovu umjetnost, pa ga je dubrovački apotekar veoma brzo obučio da pravi dagerotipske snimke. Medakovićeva obuka trajala je svega nekoliko dana, jer već 30. decembra 1845. godine Gagić obavještava Njegoša: „Danas otpravlja se odovlen po parahodu „Dalmata“ za Kotor G. Milorad Medaković, naučen dobro skidati obraze dagerotipom. Da nisu bili kod nas onaka vremena i da nije bio Vaš jod-klor-brom izštećen on bi, po njegovoj sposobnosti i ponjatiju, za jedan dan sve bio naučio. – Velika je razlika između Milorada i Vukovića! Meni je veoma drago, za mnoge uzroke, što se Vukovića za Milorada zamijenili“. Iz ovog pisma prof. Risto Dragičević pretpostavlja da je, možda, Njegoš ranije slao svog sekretara Vukovića u Dubrovnik da izuči dagerotipiju. Međutim, ono što je sigurno, na Cetinju su rađeni snimci dagerotipom. To se može zaključiti iz Gagićevog pisma od 11. marta 1846. godine u kome, između ostalog, navodi i ovaj trošak: „Platio sam konat apotekaru Ant. Drobcu za Brovno-Jodio i Jodio metalico poslate Vam za dagerotip for. 5 i 7 h.“⁴⁵

Mada nije u neposrednoj vezi sa našom temom, smatramo da je ovo bilo potrebno navesti kao ilustraciju ne samo Njegoševog odnosa prema Dubrovniku nego i njegovih nastojanja da Crnu Goru, preko ovog dalmatinskog grada, što više približi savremenom evropskoj civilizaciji.

Poslije kratkog zadržavanja u Gružu, gdje je nastojao da izvrši jedan novi i koristan posao za odbranu svoje zemlje, Njegoš je doputovao u Split, želeći da se upozna sa njegovim historijskim i umjetničkim spomenicima. Vijesti o prvoj Njegoševoj posjeti Splitu postoje u tri razna izvora. Prvi je „Hronika splitske gimnazije“, gdje je pod 16. januaroma 1844. godine zabilježeno:

⁴⁵ Ibidem, str. 127.

„Utorak (16) bio je ovdje na proputovanju Crnogorski Vladika. Dočekan je na obali od gospodina Savjetnika, okružnog kapetana, bio je od njega praćen pri posjeti najznačajnijih stvari ovog grada. Slijedećeg jutra prosljedio je svoje putovanje istim parabrodom. Ogromni stas ličnosti i narodna odjeća u kojoj bješe odjeven potaknuli su divljenje i privukli poglede znatiželjnika“.⁴⁶

Drugi izvor su već citirani podaci iz dnevnika „Odlazak“ i „Dolazak“ Lučkog ureda u Gružu-Dubrovnik 2. Treći izvor je pjesma koju je 1926. godine pronašao Dušan Vuksan u Državnom arhivu na Cetinju, a koju je Njegoš ovom prilikom, baš u samom Splitu, napisao. Pjesma je ispisana Njegoševom rukom na posebnom listu papira, a datirana je i potpisana ovako:

„U Splitu 5/17 januarija 1844. Vladika Černogorski P. P.“ U njoj Njegoš opisuje svoje putovanje počinjući stihom:

„Strumer leti na kolima...“

Iz teksta same pjesme, koja je puna vedrog raspoloženja i divljenja prema moru, može se zaključiti da je Njegoš ovom svojom prvom posjetom Splitu bio u svakom pogledu zadovoljan, što ga je pobudilo da tragove svoga pjesničkog stvaranja ostavi i u ovom gradu.⁴⁷

Okružni splitski poglavar i vladin savjetnik Eduard Grij de Ronze, koji je Njegoša dočekaao na obali, vršio je ovdje tu dužnost od 1843. godine. Crnogorski vladar ga je poznavao, jer je on izvjesno vrijeme bio član komisije za razgraničenje između Austrije i Crne Gore, a 1842. godine bio zadužen da Njegošu, koji ga je izuzetno cijenio, preda austrijsko odlikovanje. Po profesiji bio je profesor i govorio hrvatski jezik.

Potrebno je ovdje navesti izvjesne pojedinosti o životu i radu Eduarda Grija, ne samo zato što je on svojim dnevnikom „Četiri

⁴⁶ C. Fisković, op. cit, str. 227.

⁴⁷ Dr I. Bonači, op. cit, str. 994.

dana u Crnoj Gori prilikom predaje krsta sa brilijantima koji je Vladići darovalo njegovo ćesarsko i kraljevsko Velićanstvo“⁴⁸ saćuvao od zaborava mnoge podatke o Petru II Petroviću Njegošu, nego i zbog toga što je ostavio iza sebe ogroman broj izvještaja o politićkim, ekonomskim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj. Grij je poćeo da služi u Ćeškoj. Godine 1828. radio je kao pisar pri Okružnoem naćelstvu u Zadru; 1829. i 1830. pisar je u Okružnoem dubrovaćkom poglavarstvu; 1831. premješten je, u istom svojstvu, u Split. Godine 1832, 1833. i 1834. radi kao pretor u Splitu, a 1835. i 1836. na istoj je funkciji u Zadru. 1837. i 1838. godine djeluje kao drugi okružni komesar u Zadru, a od 1839. do 1841. obavlja funkciju okružnog komesara prve klase u Kotoru. Godine 1842. naimenovan je za carskog savjetnika i prvog okružnog komesara u Splitu. Godine 1843, 1844. i 1845 on je okružni poglavar i carski vladin savjetnik u Splitu. Od poćetka 1846, pa do novembra mjeseca burne 1848. godine okružni je poglavar u Kotoru.⁴⁹

Grij je bio veoma sposoban ćovjek., imao je ćvrst i energićan karakter, bio je poćrtvovan i neumoran radnik. U Kotoru je taćno poznavao tamošnje prilike, bio je dobro obaviješten i o pojedinim lićnostima, savršeno je poznavao njemaćki, francuski i „ilirski“ jezik, prilikom pregovora djelovao je kao elestićan pregovarać, a u stvari bio je neobićno uporan u želji da postigne što bolji rezultat.

Pomenućemo, tek u nekoliko rijeći, da je austrijski car Ferdinand I dodijelio Njegošu „krst na prsima, ukrašen brilijantima kao znak priznanja za predano i uspješno sudjelovanje i upravljanje poslovima oko razgranićenja između Kotorskog okruga i Crne Gore“.⁵⁰

⁴⁸ Original Dnevnika se nalazi u Biblioteci Arheoloćkog muzeja u Splitu, a objavio ga je dr Jevto Milović u *Istorijskim zapisima*, 1951. godine.

⁴⁹ Jevto M. Milović, „Dnevnik austrijskog komesara Eduarda Grija od 7. aprila 1842“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1951, knj. VII, str. 63-82.

⁵⁰ Ibidem, str. 63.

Tadašnji dalmatinski guverner Johan Turski poslao je na Cetinje Eduarda Grija, koji je „moralno i po fizičkom sklopu“ bio najpodesniji za tu misiju i prema kome je Njegoš gajio naročite simpatije, da na dostojanstven način uruči crnogorskom vladaru carski poklon. U iscrpnom izvještaju koji je početkom aprila 1842. godine uputio Gubernijalnom predsjedništvu u Zadru, o predaji krsta Njegošu, Grij kaže sljedeće: „Vladika i njegovi senatori bili su se baš okupili i moj doček je bio podešen prema ranijem poznanstvu i prijateljskom odnosu koji je između nas vladao. Pošto su svi još ranije bili na drugi način saznali svrhu moje misije i pošto sam kod svih primijetio da svi neobično žele da vide poklon Njegovog Veličanstva, ja sam istog dana predao Vladiци dragocjeni krst na prsima i dotično propratno pismo visokog Zemaljskog predsjedništva. Predaja (krsta) je izvršena u prisustvu svih senatora, Vladičina brata, višeg (broja) perjanika, njihovog kapetana i drugih Crnogoraca, i ja sam usto uputio Vladiци nekoliko riječi na „ilirskom jeziku“ kojima sam istakao blagodet evidencije uzajamne svojine koja je nastala uređivanjem granice i uklanjanjem povoda za dalje razmirice savjesno se pridržavajući zaključenih ugovora. Vladika se zahvalio i zadržao je sebi pravo da to direktno i pismeno uradi. Tada su svi prisutni posmatrali krst i primijetili su da im se mnogo dopada ljepota kamenja kao i elegancija izrade“.⁵¹

⁵¹ J. Milović, *Njegoš u svom vremenu*, str. 453. Doista, Njegoš se pismeno zahvalio i guverneru dalmatinskom Johanu Turskom i dvorskom savjetniku Ferdinandu Šaleru. Pismo F. Šaleru glasi: „Visokorodni Gospodin Baron! Vaše pismo od 22. januar./3. fevra. primio sam na koje sam čekao da Vama odgovorim kada krst primim, krst sam primio i evo Vama odgovaram; veoma mi je ovi bogati dar drag, nego mi je više drag radi onoga od koga mi je poslat nego li radi svojih svijetlo igrajućijeh brilijanata, djelo slavi djelatelja, a dar slavi onoga koi dar šalje: Ćesare Avstrijske za neizbrojna slavna djela vjekovi slave, a ja današnjemu Ćesaru kao mali čoek s maloga mjesta veliku blagodarnost odajem za Njegov carski visoki spomen k meni“.

Međutim, Njegoš je uskoro bio primoran da proda ovaj skupocjeni poklon. Iz izvještaja direktora tršćanske policije grofu Francu Štadionu, od kraja novembra 1846. godine, vidi se da je Njegoš na svom putu preko Trsta za Beč prodao trgovcu Sabatu Besu jedan krst s brilijantima, medaljonsku ikonicu Bogorodice, ukrašenu brilijantima i smaragdima, i još jedan krst na prsima, takođe ukrašen brilijantima i ametistima, da bi mogao da kupi žita za Crnu Goru, jer je 1846. bila nerodna godina.⁵²

Poznati hrvatski istoričar umjetnosti dr Cvito Fisković tvrdi da je Eduard Grij de Ronze pokazao Njegošu Dioklecijanovu palatu, njeno pročelje, carev mauzolej pretvoren u stolnu crkvu, Eskulapov hram i peristol, a možda i Zlatna vrata, koja još nijesu bila otvorena, te ostale djelove grada, koji će se baš u vrijeme Ronzinog upravljanja obnoviti i uljepšati. Tako je crnogorski vladika bio jedan od prvih istaknutih ličnosti sa Balkana, a i šire, koji su posjetili ovaj značajni antički spomenik. Grij je, vjerovatno, poveo Njegoša i u splitsku gimnaziju čiji je on u to vrijeme bio direktor. Rečeno je već da su crnogorskog suverena tada interesovale i više škole u drugim zemljama. Njih je namjeravao da osnuje u svojoj maloj i tada neprosvijećenoj Crnoj Gori.⁵³

Njegoš je 17. januara ujutro na parabrodu „Baron Stirmer“ otplovio iz Splita za Zadar. U ovaj dalmatinski grad stigao je sljedećeg dana oko 3 sata poslije podne. Zadarsko pristanište bilo je ispražnjeno i pripremljeno za svečani doček. Po nalogu dalmatinskog guvernera Turskog dobrodošlicu mu je poželio sekretar Gubernijalnog predsjedništva Karlo Kempfer. Na putu

⁵² Ibidem, str. 457. Nešto slično javlja i Medaković: „A kad (Vladika) stigne u Trst, tu ostane nekoliko dana. Tu promijeni polovinu onie novaca, što sa sobom nosaše u banke. Tu Vladika proda tad naprski brilijanski krst, kojeg mu bješe darova česar bečki u znak spomena na omeđašenje granica 1846. g. (sic!), izgovarajući se, da mu treba novca za kupovanje žita, jer je bila glad u Crnoj Gori.

⁵³ C. Fisković, *Nekoliko bilježaka...*, str. 237.

od obale do palate Gubernijalnog pretsjedništva, gdje mu je guverner Turski priredio ručak, Njegoša je pratilo mnoštvo naroda. Poslije ručka, Njegoš je sa dvorskim savjetnikom Ferdinandom Šalerom obišao gradske zidine i razgledao topove koji su bili tamo postavljeni. U Njegoševu čast, guverner Turski je uveče, u palati Gubernijalnog predsjedništva, priredio prijem. Prema jednom savremenom izvoru, na zabavi su bili najotmeniji gosti i elegantne dame; društvo se zabavljalo i igralo. Njegoš je igrao tombolu i dobro se zabavljao, ali su svi uočili da je bio veoma uzdržljiv i da je malo govorio. Poslije večere, po supeu, Njegoš se vratio na brod, gdje je proveo noć. Ujutru su se, na palubi broda, sa crnogorskim vladarom oprostili guverner Turski, baron Šaler, generali, pukovnik Turn i mnoge ugledne ličnosti. Parabrod „Baron Stirmer“ otplovio je u 8 sati za Trst.⁵⁴

Izvori govore da je Njegoš u Zadar došao u crnogorskom odijelu sa crnogorskom kapom na glavi. Prema svjedočenju očevidaca, veoma rezervisano se ophodio prema osobama koje su mu se obraćale na francuskom i italijanskom jeziku. S druge strane, prema onima koji su govorili „ilirskim jezikom“ bio je veoma ljubazan i dugo se zadržavao u razgovoru. U Njegoševom držanju primjećene su izvjesne crte, koje su, po mišljenju nekih očevidaca, odavale veliki ponos, dok su ih drugi tumačili nedostatkom finijeg i višeg obrazovanja. Takvo njegovo ponašanje pravdano je posebnim okolnostima i običajima u njegovoj državi.

Prilika je da pomenemo da je jedan slikar iz Zadra obrađivao crnogorske motive. Riječ je o poznatom hrvatskom slikaru Franju Salgeti-Drioli-u (1811-1877). Pored toga, Salgeti-Drioli proučavao je primorsku narodnu nošnju, naročito u ranijem periodu svoga umjetničkog rada, pa je pojedine elemente kasnije unosio u svoja djela. Po svoj prilici boravio je na Cetinju, prije Njegoševog odlaska u Rusiju 1836. godine. Sačuvan je

⁵⁴ A. Gavrilović, op. cit, str. 233.

jedan njegov crtež na kome je prikazan Njegoš. Ispod crteža je natpis: „Il Vladica di Montenegro in abito di casa – Vladica ossi Petrovich e capo della nazione“, što znači „Vladika Crne Gore u kućnom odijelu – Vladika ili Petrović je poglavar naroda“. Veličina crteža je 4,5 x 11,8 cm. Na crtežu su i objašnjenja na italijanskom jeziku za pojedine detalje koji su označeni latinskim slovima: a) kićanka od plave svile; b) crveni turban sa žutim rubovima; c) crveno; d) plavkasto od svile sa crnim gajtanima; e) plavo; f) žuto; g) tamno-crveno-zelenkasto; h) lisičje krzno; l) plavi somot; m) zelenkasto; n) bijelo; o) crveno sa zlatnim vezom.⁵⁵

Na parabrodu „Baron Stimer“ sa Njegošem je putovao od Šibenika i glasoviti Nikola Tomazeo, pjesnik, filozof, književnik i političar, koji je već tada stekao književno ime. Tomazeo je iz Venecije bio doputovao u svoj rodni Šibenik, gdje je boravio oko mjesec i po dana. Odnos Tomazea prema Njegošu bio je dvojake prirode, naime prema Njegošu kao pjesniku i Njegošu kao političkoj ličnosti. Pomenućemo, tek u nekoliko riječi, tu oprečnost Šibenčanina Nikole Tomazea prema Njegošu i radi čega je do nje došlo.

Upravo 1847. godine dolazi do bližih odnosa između Tomasea i Njegoša, koji je počeo istraživati dokumenta u Mletačkom arhivu, prikupljajući između ostalog i podatke za svoje djelo „Šćepan Mali“, koje je počeo pisati nekoliko mjeseci poslije svoga boravka u Veneciji. Iz djela Armanda Basset „Mletački arhiv“ (Les Arcives de Venise) saznajemo, da se Njegoš bavio istraživanjima u Mletačkom arhivu od 2. marta do 2. maja 1847. godine, ostavivši Tomazeu da sredi prepise i nastavi istraživanje prema njegovim instrukcijama.⁵⁶ (Nicolo Tommaseo (1802-1874), rođen u Šibeniku od oca Italijana i majke Šibenčanke, bio

⁵⁵ Lj. Durković-Jakšić, Negošev lik, str. 43.

⁵⁶ Dušan Berić, „Nikola Tomaseo i Njegoš“, *Slobodana Dalmacija*, 16. kolovoza 1951. godine, br. 2032.

je „italo-slavenofil“, oduševljen slovenskim narodima i dalmatinskom kulturom, što ga je zbližilo s Njegošem, Ivanom Kukuljevićem-Sakcinskim i pokretom Iliraca).

Te iste godine, tj. 1847, izašao iz štampe „Gorski vijenac“, a između ostalih recenzenata osvrnuo se na ovo djelo i Nikola Tomaseo, kratkim zapisom u br. 125 lista „Osservatore Triestino“ od 17. oktobra. Tu ocjenu prenijela je i zadarska novina „Gazzeta di Zara“ u br. 88 od 8. novembra. Tomaseov tekst glasi: „Tamo gdje on slika stvari njemu bolje poznate, tamo gdje se uzdržava od knjiške retorike, i približava jeziku svojih brđana, ondje je naročito pisac i pjesnik; a njegovi stihovi biće izvornik jezika“. Ovu istu ocjenu preštampano je Tomaseo dvije godine poslije Njegoševe smrti u svom „Estetskom rječniku“.⁵⁷

Do preokreta u odnosima između Njegoša i Tomasea došlo je revolucionarne 1848. godine usljed toga što je Njegoš stao uz bana Jelačića, gledajući u njemu toga momenta jedinog oslobođioca Južnih Slovena ispod tuđinske vlasti. Budući informisan, da Njegoš kao saveznik Rusije namjerava napasti Boku Kotorsku, ako bi se ova pobunila, Tomaseo mu je uputio 31. marta 1848. godine pismo, koje je objavljeno u novinama „Gazzeta di Zara“ u broju 29. od 10. aprila. U pismu Tomaseo javlja Njegošu da se govorka, da crnogorski vladar namjerava u savezu sa Rusijom „spustiti se iz Crne Gore i zaposjesti Kotor“, ali on neće u to da vjeruje. Apelujući na Njegoševu humanost, preporučuje mu da obuzda svoje Crnogorce, inače će on u protivnom podići svoj glas „da osveti potlačene i obilježi ime krivaca pred licem svijeta zaslužnim ukorom“.

Na ovo oštro Tomaseovo prekoravanje, Njegoš je odgovorio pismom u kome se, odbijajući klevete, žali da „kada će se pleme slavensko ispod njene gadne anateme osloboditi i kada će ga zora istine obasjati, osobito pak protivu ovoga slobodnoga gnijezda (tj. Crne Gore) kleveta vječno grmi“, pa, na kraju dodaje:

⁵⁷ Ibidem.

„Žica, koja cijelo Vaše pismo prolazi, iz dvije je struje upredena, ja ih obje vidim“. Te dvije struje, o kojima govori Njegoš, bile su Tomazeovo neprijateljstvo prema Rusiji, koja je bila protektor Crne Gore i njegovo protivljenje sjedinjavanju Dalmacije sa Hrvatskom. Njegoša je osobito ogorčio nastup onih lica, koja su agitovala za priključenje Dalmacije Italiji, razvijajući propagandu protiv bana Jelačića, uz koga je u tom momentu bio Njegoš. Da bi paralisao namjere takvih lica, Njegoš je štampao na Cetinju 20. maja 1848. godine poznato „Objavljenije“, upućeno Bokeljima i Dubrovčanima, a koje je u italijanskom prijevodu preštampano u „Gazzetta di Zara“ u broju 49. od 20. juna. U tom tekstu pozivaju se Bokelji i Dubrovčani da budu mirni i ne nasijedaju nikakvoj propagandi već da budu „u svemu vjerni i pokorni Jelačiću“.⁵⁸

Kao što se vidi, Njegoš je uradio sasvim suprotno od onoga što mu je savjetovao Tomaseo. Njegošev odgovor Tomaseu, kao i „Objavljenije“, a još više njegova prisnost sa banom Jelačićem, koja se osobito manifestovala u njihovoj prepisci, dala je povoda Tomaseu da otpočne žučno pisati protiv Njegoša. Kada je Jelačić 1. decemba 1848. godine uputio Njegošu pismo u kome mu se zahvaljuje na ponuđenoj pomoći i saradnji, izvještavajući ga istovremeno da je imenovan od strane novoga cara za civilnog i vojnog guvernera Dalmacije i Rijeke, Tomaseo, koji je dobio prepis ovoga pisma, stavio je sljedeću primjedbu: „Riječi poštovanja i ljubavi dane od Bana jednom svešteniku razbojniku bez srama, dobro ga ocrtavaju. To prijateljstvo koje sluga Austrije želi sklopiti sa slugom Rusije, pokazuje kako se moglo očekivati da bi na prvi pokret Dalmatinaca čitava Crna Gora navalila na njih: a Vladika bio je to već izričito rekao“.⁵⁹

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem. Još jače je potencirao Tomaseo svoju odioznost prema Njegošu u djelu *Venecija u godinama 1848. i 849*, koje je izašlo 57 godina poslije

Godinu dana prije Njegoševe smrti, u članku „Italija, Grčka, Ilirija, Korzika, Jonska ostrva i Dalmacija“, koji je napisao na Krfu, takođe veoma oštro govori o Njegošu. Na jednom mjestu kaže: „U Crnoj Gori sloboda je ugušena ruskim zlatom, koje prolazi kroz ruke jednog sveštenika“. Koji je to sveštenik, razjašnjava jedan drugi pasus u istom članku: „Da se Slaveni ne znaju urotiti dokazuju iste spletke Vladike Crne Gore, koji je pijujući francuska vina, i često posjećujući dvorane Metternicha, i pjevajući o jednoj plesačici nekog talijanskog kazališta u ilirskim stihovima, vrijeđao ruski Dvor od koga je izdržavan...“.⁶⁰

Ovakvi nastupi Tomasea sasvim su razumljivi ako se ima u vidu njegov i Njegošev stav u revolucionarnoj 1848. godini.

Tomaseove smrti, tj. 1931. godine po njegovoj izričitij želji. Pišući o namjeravanom ustanku revolucionarne 1848. godine u Dalmaciji, a koji bi bio, kako tvrdi Tomaseo, osuđen na propast, on u nastavku kaže: „...ovaj nesretni narod postao bi plijen, ne samo Austrije, koja bi bacila u pljačku Hrvate i potakla građanski rat gurajući protiv Latina Grke, od iste Austrije već razjarene, da ih preokrene prevarom i silom, ali i plijen Rusije koja je razapinjala svoje gvozdene mreže na čitav slavenski narod; ili bi bila učinila da se izlije na podložne joj zemlje crnogorska lava. Ovome bi bio poslužio Vladika Petrović, kako je već bio učinio u vrijeme Francuza njegov stric, opustošitelj Dubrovnika: Vladika Petrović, snažan pisac svoga jezika, episkop razbojnik, magnetiziran od dvora u Petrogradu i budalaštine Beča, sa rđom barbarstva i crvotoči civilizacije na sebi; koji je sa novcem iz Rusije plaćao Stražu i Senat, potkupljujući duše onih brđana, bješe već pružio ruku Jelačiću, i govorio Dalmaticima u korist Austrije između bratstva i prijateljstva“.

⁶⁰ Ibidem. Slično se izražava o Njegošu i poslije njegove smrti, kada piše u februaru 1853. Godine u svojoj knjizi *Drugo progonstvo* u članku „Milan i Crna Gora“: „Crna Gora bit će prisiljena na mir od vlastite slabosti i barbarstva, nesposobna za stalna osvajanja, i od savjeta Austrije, koja joj kao susjeda i kao naviknuta da daje savjete i kao prijateljica strica novoga kneza koji je u Beču i u Trstu i u Veneciji skidao episkopsku mantiju i ratnički nož da pjeva o plesačici i pije šampanjac u društvu slobodnih žena“.

Dok se Tomaseo zalagao za obnavljanje Republike sv. Marka, koja bi obuhvatala i Dalmaciju i Boku Kotorsku, te se svim silama borio protiv prisajedinjenja Dalmacije Hrvatskoj, dotle je Njegoš bio za oslobođenje i ujedinjenje hrvatskih zemalja na čelu sa banom Jelačićem. Osim toga, vidimo da je Tomaseo visoko cijenio Njegoša kao pjesnika, dok je, s druge strane, u svojim spisima gdje je govorio o Njegošu kao političaru, nastojao da umani njegov značaj kao ličnosti u čijim rukama je bila sjedinjena crkvena i svjetovna vlast u Crnoj Gori.⁶¹

Prema službenim izvještajima, Njegoš je u Trstu odsio u gostionici „Kod Meterniha“. Svoj boravak u ovom gradu, Njegoš je opjevao u poemi „Tri dana u Triestu“, koju je štampao u Beču, gdje je stigao 26. januara. U austrijskoj prijestonici posjećivao je mnoge visoke ličnosti: kneza Meterniha, bivšeg srpskog kneza Mihaila Obrenovića, koji je tada živio u Beču, ruskog poslanika grofa Medema i mnoge druge.

U književnom pogledu, na ovom putovanju su nastala četiri Njegoševa djela: poema „Štimer leti na kolima“, napisana u Splitu, poema „Tri dana u Trijestu“, pjesma „Misao“, ispjevana u Beču, pjesma bez imena, koja je kasnije nazvana „Filozof, astronom i poeta“, napisana na Cetinju, ali inspirisana ovim putovanjem i pjesma posvećena popu Jakovu Popoviću.⁶²

Dok je prva Njegoševa posjeta Splitu bila 16. i 17. januara 1844. godine prilikom njegovog putovanja iz Kotora za Trst, druga je uslijedila poslije tri godine, za vrijeme njegovog povratka iz Trsta. Tada Eduard Grij de Ronze nije više bio okružni poglavar u Splitu, jer je u međuvremenu bio u istom svojstvu premješten u Kotor, gdje je zamijenio Gabrijela Ivačića.

Vijesti o drugoj Njegoševoj posjeti Splitu sačuvali su nam: Milorad Medaković, Njegošev ađutant na ovom putu, Endru

⁶¹ Ibidem.

⁶² A. Gavrilović, op. cit, str. 235.

Arčibald Paton, dobar poznavalac Balkana i član Geografskog društva u Londonu i Frančesko Karara.

Prema pisanju Frančeska Karare, arheologa, direktora Arheološkog muzeja u Splitu, publiciste i sakupljača starih hrvatskih književnih djela, inače đaka i, kasnije, profesora splitske gimnazije, Njegoš je drugi put posjetio Split 1846. godine, ali ne na povratku iz Beča gdje je jedno vrijeme boravio, nego prilikom odlaska za austrijsku prijestonicu. Ova Kararina tvrdnja potvrđuje se i drugim podacima. Zagrebčke novine „Agramer politische Zeitung“ od 24. oktobra 1846. godine, broj 85, god. XXI, str. 377, u tekstu „Vijest iz Šibenika“, navode da je crnogorski vladar 13. oktobra 1846. godine posjetio ovaj grad. U pomenutom tekstu stoji, između ostalog, i sljedeće: „U pratnji Milorada Medakovića Njegoš je 13. oktobra, oko 11 sati prije podne, 1846. godine stigao parabrodom „Dalmata“ u Šibenik“. Poslije podne otišao je za Skradin da bi razgledao slapove Krke.⁶³ Tvrdnja nekih autora da je Njegoševa posjeta Splitu uslijedila između 16. i 22. marta 1847. godine, u suštini je tačna. Ali ona se dogodila poslije vladčinog povratka iz Trsta.

⁶³ J. Milović, *Petar II...*, građa..., knj. 4, str. 329; Isti, Njegoševo interesovanje za prirodne ljepote, *Stvaranje*, knj. 9-10, Titograd 1973, str. 1255-1258. *Allgemeine Zeitung* No 304, od 31. X 1846, str. 2430-2431, bilježe da je Njegoš početkom oktobra posjetio Split, Solin i Šibenik i razgledao tamošnje starine. U hrvatskom časopisu *Vienac* za godinu 1890. pojavila se slika „Slap Krke u Dalmaciji – slikao, A. Chitussi“, na strani 301. U istom godištu *Vienca*, str. 302, ta je slika praćena sljedećim tekstom: „Slap Krke. Krka (Titius) izvire u nekoj pećini na podnožju gore Ersovca kod Topolja, teče kraj Knina i Skradina, prošavši kroz Prokljansko jezero uvire se kod sela Zatona u more. Duga je Krka 57 kilometara; a brodiva je samo među ušćem i Skradinskim bukom. Od Skradina do ušća duboka je 6-12 metara. Najpoznatiji prtok je Čikola. – Krka tvori više slapova, nu najznamenitiji su Roški slap i Skradinski buk kod Skradina“.

Poznato je da je Njegoš u pratnji Milorada Medakovića krenuo iz Kotora za Trst, gdje se zadržao nekoliko dana. U Trstu je prodao neke svoje dragocjenosti da bi kupio žito, koje je odmah upućeno u Crnu Goru. Iz Trsta je otišao za Beč, u namjeri da pođe za Petrograd radi pokretanja pitanja Vranjine i Lesendra. Pošto u tome nije uspio, on je zimu 1846/47. iskoristio da u Beču odštampa „Gorski vijenac“. U februaru 1847. godine Njegoš je iz Beča preko Trsta, gdje je ponovo kupio žito i uputio ga za Crnu Goru, stigao u Veneciju. U Mletačkom državnom arhivu, uz pomoć književnika Nikole Tomazea, Njegoš je prepisao razna dokumenta koja su se odnosila na Crnu Goru i Šćepana Malog. Iz Venecije se, preko Trsta, uputio za Kotor, gdje je stigao 26. marta 1847. godine.

O ovim događajima svoje čitaoce su obavijestile i „Novine dalmat.-horvatsko-slavonske“. U subotu 27. veljače 1847, Tečaj XIII, broj 17, str. 68 (urednik i izdatelj dr Ljudevit Gaj). Tekst donosimo u cjelini:

„Glasonoša. Slavenske vesti. Iz Beča. Černogorski vladika, preosvetjeni g. Petar Petrović Njegoš, koji se je sada otprilike tri meseca u poslovah svoje u Beču bavio, odelio se je sa svojim drugom jučer kući. Nu zabavit će se još u Mletcih, da potraži izvorah černogorske povesnice, koju namerava na svetlo izdati. Iz tiskarnice Mehitaristah izišlo je ovih danah delo od osam arkah, veoma sjajno utiskano. Nalov mu je „Gorski vienac“. Istoričesko sobitje pri svršetku XVII vieka. Sočinenie P. P. N. Vladike crnogorskoga. – Dana 6. ožujka (mart) započet će se u Beču po svoj prilici slavjanska sela“.⁶⁴

Dakle, ova posjeta Splitu mogla je uslijediti između 16. i 22. marta 1847. godine. Ovo posredno potvrđuje i Paton koji je pred kraj 1846. godine boravio na Cetinju, tražeći Njegoša. Naravno, nije ga našao jer je on tada bio u Beču. Na jednom mjestu Paton

⁶⁴ Ibidem, str. 421.

kaže: „Mladi Vladika bio je divovskog stasa, jer, iako ga nije sam vidio u Crnoj Gori, imao sam prilike da docnije u Splitu malo razgovaram s njim, prigodom njegovog povratka iz Beča“.

Mada su Njegoša u Crnoj Gori čekale nove i teške brige, on je prilikom ove posjete Splitu bio izuzetno raspoložen i odmah stekao simpatije Patona i Karare, koji su, uz druga službena lica, došli na prarabrod da ga pozdrave. Sa Cetinja su već bili izvijestili Vladiku da je Paton dolazio u Crnu Goru u želji da ga upozna. Zato, čim je čuo njegovo ime, zagledao se u Patona i rekao: „Vi ste bili u Crnoj Gori. Molim Vas recite mi što ste tamo znamenito vidjeli?“. U daljem razgovoru sa Patonom Njegoš mu je rekao: „Znate li vi gdje postoji prava sloboda? U Crnoj Gori, čije ključeve ja držim“.

U svojim zapisima Karara⁶⁵ navodi da se Njegoš zatim obratio njemu riječima: „A Vi, koji Dalmaciju opisujete (tada je baš izlazio iz štampe jedan Kararin opis Dalmacije) zašto ne dođete da posjetite i opišete Crnu Goru. Ja ću Vam biti pri ruci da upoznate cijelu zemlju i Vi ćete se uvjeriti da Crnogorci nijesu varvari“.

Ovo je bilo potrebno navesti, budući se radilo o prvom susretu Karare sa Njegošem. Do tada Karara je bio indiferentan prema crnogorskom vladaru i, slobodno se može reći, nije ga puno cijenio. To se može zaključiti na osnovu još neobjavljenog putopisa o Kararinom boravku u Beču 1845. godine. Ovdje postoji samo jedna bilješka o Njegošu, koju je potrebno prenijeti ne samo kao svjedočanstvo tadašnjeg Kararinog suda o crnogorskom vladaru već i o nastojanjima visokih bečkih krugova da dobiju što više informacija o njemu. Karara je, došavši iz Splita u Beč, bio ushićen prijemom kod knjeginje Meternih, kod koje ga je uveo njegov zaštitnik baron Karlo Higel. On taj prijem ovako opisuje:

⁶⁵ Frančesko Karara (rođen u Splitu 16. novembra 1812, a umro 29. januara 1854. godine u Veneciji) bio je profesor splitskog sjemeništa i dugogodišnji upravitelj Arheološkog muzeja; napisao je niz arheoloških studija.

„Ponedjeljak 13. studenog. Dan poput sna...Otvarajući vrata reče mi: „Uvodim Vas kneginji“. I ušavši bez daljnijega, nađoh se u zemaljskom raju, punu mirisa, slika, poprsja, cvijeća i što li ja znam, a u sredini sjedeći na divanu kraj nekog visokog crkvenog dostojanstvenika, iskićenog odlikovanjima i križima, Njeno Visočanstvo Knjeginja, a tu i tamo po neki par kavalira u razgovoru. Netom me Knjeginja ugleda progovori na francuski: „Vidjela sam Vas već jednom“. – „Da, Visosti, prošle godine u Trstu“. Kad to rekoh francuski, prihvatih njemački. Ponudi mi stočić pred sobom, a baron se postavi nasuprot da pilji u me kao uvijek. Zapita me o mom putu, a zatim započeše razgovori o Crnoj Gori i onom krvoločnom Vladici, o gospodinu Courtu, o Wilkinsonu, o njegovim novčanicama, o njegovom izletu u Crnu Goru i u Mostar, te o načinu kako se probio kod mostarskog Vezira. I ona i visoki crkveni dostojanstvenik slušahu s užitkom stvarčice koje sam im pričao, unoseći u njih ponešto duhovitosti“.⁶⁶

Ovakav sud o Njegošu, Karara je stekao pod uticajem franjevca Inocentija Čulića. Rečeno je već da se Čulić, u svojim pismima iz Dubrovnika, o Vladici izražavao ne samo nepovoljno već i nekulturno.

Koliko je Kararin susret sa Njegošem u Splitu odlučno i jako djelovao na njega najbolje svjedoče Kararine riječi: „Ja ga nijesam mogao nikad shvatiti iz knjiga i izvještaja drugih (misli na pisma fra Inocentija), ali držim da sam ga shvatio i jasan pojam o njemu dobio, razgovarajući s njim“. Tako je ova druga Njegoševa posjeta Splitu urodila i tim da je Frančesko Karara od indiferentnog posmatrača postao vatreni pobornik velikog pjesnika i valadara.

⁶⁶ Dr C. Fisković, *Nekoliko bilježaka...*, str. 234. Nazvavši Njegoša „krvoločnim“ Karara nije o njemu ženi bečkog kancelara, koji je budno motrio na uzdizanje Crne Gore, dobro pričao. Jasno je da se Karara u svom slavoljublju dodvoravao Meternihovoj reakcionarnoj vladi.

Poslije ovog susreta, Karara je stekao visoko mišljenje o Njegošu, pa ga je bolesnog posjećivao 1851. godine u Heicingu. On je osjetio njegovu veličinu i poslije Njegoševe smrti pisao je pozitivno i dirljivo o njemu. O tome svjedoči Kararin članak „Crnogorski vladika – portret iz njegovih razgovora“, koji je bio prvi put objavljen na talijanskom jeziku u tršćanskim novinama „Letture di famiglia“ 1852. Godine. Zbog svog značaja, Kararin članak donosimo u izvodima:⁶⁷

Svaki putnik koji je, ploveći parobrodom po Dalmaciji, navodi Karara, posjećivao na trenutak Crnu Goru, opisivao je Vladiku i davao njegov portret riječima ili skicom, tako da svaki Evropejac poznaše munjevito oko, plemeniti izraz lica, stas, držanje, odijevanje. „Ali nijedan, koliko mi je poznato, nije proučavao srce, um, karakter; on je bio kao i njegova zemlja čuven, ali nepoznat. Neki držahu da je licemjerman i prevrtljiv, drugi da je naivan i velikodušan; jedan ga smatraše genijem, drugi barabom, neki da je niko i ništa; jedni veličahu njegovu biblioteku, drugi pominjahu pijančenje na njegovim gozbama; isticahu ga istovremeno kao pjesnika, diplomatu, naprednjaka, a i kao razbojnika.

Ja ga nijesam nikada mogao upoznati iz knjiga ili iz izvještaja drugih, ali sam mišljenje o njemu stekao potpuno i ocijenio ga iz nekih razgovora. Sada kad on pripada historiji i nije više vladar, nego prah, ugodno mi je zabilježiti ove odlomke, koji su mi pomogli da ga shvatim“.

⁶⁷ Frančesko Karara, „Crnogorski vladika – portret iz njegovih razgovora“ (preveo s italijanskog D. Berić), *Istorijski zapisi*, knj. VII, Cetinje, 1951, str. 395. Iz pomenutog tršćanskog lista preštampano ga je Jakov Ćudina u svojoj knjizi *Storia del Montenegro* objavljenoj u Splitu 1881. godine. U izvodu članak je bio slobodno preveden u novosadskoj *Sedmici* 1854. godine. Zbog interesantnih podataka o Njegošu, članak je kompletno preveo D. Berić iz tršćanskog lista *Letture di famiglia*, koji se kompletan čuva u Gradskoj biblioteci u Splitu.

Karara se 1846. godine, navodi se dalje u spisu, našao u Splitu sa Njegošem i sa Škotlandžaninom A. Patonom, koji je, u odsustvu Vladike, posjetio Crnu Goru i dovršavao ovo značajno putovanje studijom, koju je objavio 1848. u Londonu pod naslovom „Highlands and Islands of the Adriatic“.

Tek što je „Monsinjur (ovako se nazivaše Vladika episkop) čuo ime Paton, obratio mu se: „Vi ste bili u Crnoj Gori - rekao je - budite ljubazni pa mi ispričajte što ste značajnog vidjeli?“

Čuvši jednu kratku pripovijest, pridodao je: „Vi nijeste vidjeli ništa, ako nijeste vidjeli Vladiku, jer je Vladika u Crnoj Gori sve“. Paton je odgovorio pristojno sa mnogo duha, ali je Vladika, zagrijan, nastavio: „Vi, gospodine, pripadate jednom velikom narodu, zemlji slobode; ali znate li gdje se nalazi prava sloboda. U Crnoj Gori, i ja držim njene ključeve“.

Karara je u mjesecu julu 1851. godine posjetio bolesnog Njegoša u ljetovalištu Hicing kod Šeburna. Njegoš je bio izobličćen, tvrdi Karara, crna i duga kosa i crna brada, obilježavajući konture omršavjelog voštanog lica, isticale su blijedilo; oči bijahu mutne i upale, glas promukao, disanje teško: sjedeći sam sebi bješe težak. Sa Kararom je posjetio Njegoša i vitez Najgebaur, oduševljeni opisivač Dalmacije i Crne Gore, koji je posjetio Vladiku u ljeto 1850, i od njega dobio mnoge usluge. Njegoš je, navodi dalje Karara, govorio o svom zdravlju, za koje je vjerovao da nije u opsnosti. „U oku, u izgledu, u akcentu raspoznavasmo slomljenog bolesnika; ali kada je počinjao govoriti o Napulju, gdje je bio proveo prošlu zimu zbog zdravstvenog oporavka, i opisivaše divne položaje, ljekovite i mirisave povjetarce, krasni safir neba, njegov glas zvučашe najsnajžnije, obrazi mu se zažariše, duša, neobuzdana, izgledaše kao da se oslobodila veza njegovog bolesnog tijela. U onom času raspoznavao se pjesnik“.

Budući je nekoliko dana ranije, tvrdi Karara, izašlo iz štampe u Lajpcigu djelo: „Die Sud-Slaven“ od Najgebaura, u kojem je

opisao svoje putovanje po Dalmaciji i Crnoj Gori, Njegoš je poveo razgovor o ovoj temi. Pomenuo je da još nije dobio knigu, ali je nadasve želio da je pročita, pošto, zaključujući po ljubavi koju je autor pokazivao prema ovim krajevima, i po načinu na koji je knjiga napisana, nadao se da će vidjeti popravljene pogreške mnogih njemačkih putopisaca, koji su opisivali sa mnogo ležernosti koliko Dalmaciju toliko i Crnu Goru. „Zapita me, da li sam primio i pročitao djela Vilkinsona i Patona, i čuvši da jesam, i koliko, po mom sudu, duguju Dalmatinci i Crnogorci učenim i dubokim studijama engleskog arheologa, sjajnoj i korisnoj pronicavosti škotskog publiciste, obrati se Najgebauru, - „A ipak vidite, reče, to je velika stvar i zamašna. Englezi koji dolaze k nama pažljivo promatraju i proučavaju svaku stvar, i sve uzimaju u obzir, i, ako ih neko ne obmanjuje, opisuju tačno. Francuzi vide površno, u većini slučajeva vide jasno, a više puta previđaju, ali previše idealizuju. Većina Njemaca je, naprotiv, zadovoljna ako može sastaviti jedan svezak, bilo kakav, pa da je i prepisan od drugih; a budući da o Vladići i njegovoj zemlji treba nešto reći što drugi nijesu kazali, uzimaju za gotov novac svaku priču i svaku duhovitu izmišljotinu“.

„I s obzirom na geografske karte nalazimo se u neprilici - produžio je Monsinjur obrativši se meni - ne poznajete li neku novu?“ Rekao sam da postoji ona od Vilkinsona, i jedna takođe najnovija, izvedena od geografskog instituta u Vajmaru od Kiperta, koji se koristio radovima Buea, Vilkinsona i Karačaja. „Pjesme, pjesme, (dodao je Monsinjur) bez mjerenja ne prave se geografske karte“. I ispričao mi je da je preduzeo sve potrebne mjere za snimanje i publikaciju jedne geografske i topografske karte i istorije Crne Gore. A vjerovao je da su radovi prilično odmakli, zahvaljujući njegovom Vukoviću (njegov ađutant, bivši austrijski oficir)“.

U toku daljeg razgovora, Najgebaur je zapitao Njegoša o njegovoj novoj poemi. „Štampa se u Zagrebu“, odgovorio je, „i promijenio razgovor ne pridajući tome nikakve važnosti“.

Karara ga je zapitao, navodi se dalje u spisu, da li je iskovana medalja, koju je Njegoš, kako su izvještavale novine, zamislio kao uspomenu na kosovski boj. „Odgovorio mi je da nije, ali da ima nacrt, izrađen od jednog od najboljih napuljskih umjetnika: i dao nam ga da vidimo. Opazivši da promatram suviše srpska slova natpisa, brzo je dodao: „Jezik treba da bude povezan sa vjerom“. I zbilja Grci su upotrebljavali uvijek ćirilicu; i ćirilska azbuka, i grčka i ruska, sada je sinonim snažnog izražaja“.

Karara je posljednji put vidio Njegoša 23. jula, kada je krenuo u Trst na morsko liječenje. Dugo su se zadržali u razgovoru. Govorio je, tvrdi Karara, o istoriji Crne Gore, i o načinu za koji je vjerovao da će najzgodnije sakupiti građu. Potrebno je obići prije svega selo po selo, bilježiti znamenita mjesta i glavna bojišta, sakupiti mnoga razasuta predanja i narodne pjesme, prepisati sve što se nalazi u glavnim bibliotekama Evrope, posebno u Veneciji, Rimu, Petrogradu i arhivima Dalmacije; a na kraju pretrasti djela Petrovića, Viala de Somiera, Milakovića, Stefanovića. „I Vilkinsona“, dodao sam, - A on brzo odgovori „da, ali ne Štiglica“.

Iz dugačkog i raznolikog razgovora Karara je uočio divljenje koje je Njegoš ukazivao oštroumnosti lorda Palmerstona, karakteru Tomazea, kulturi barona Majendorfa, energiji grofa Stadionu, i entuzijazamu za Veneciju i Napulj; dosadu ne drsku, niti prostačku, od nepravdi napisanih na njegov račun i na račun Crne Gore; izjavu istaknutu „Crnogorci ne režu glave nego Turcima, nijedan Crnogorac nije rezao glave hrišćanima“; primjedbu, da ako se vojvoda od Dubrovnika sjećao Vagrama, nije zaboravio ni Crnu Goru; prigovor na opravdanje Austrijanaca, da njihovi vojnici, umjesto da režu glave Crnogoraca, puštahu ih slobodne itd. „Vjera i heroizam, uzvikne najednom, dva su elementa života za moj narod. Heroizam mogu održati živo u osveti protiv Turaka, i pri tome ću da se poslužim jednim mjestom iz Biblije – qua mensura mensi fueritis, eadem remetitur vobis, - ali žalosti me to što sve više slabi vjerski osjećaj“.

Svoj spis Karara je završio sljedećim riječima:

„Na odlasku stisnuo mi je više puta ruku. Izgledalo mi je da mi stiska ruku jedan studeni leš.

Koliko sam napisao više je biografija Vladike; ipak se njegov život može skicirati u kratkim crtama.

Rodio se na Njegušima 1812, obrazovanje je dobio u Petrogradu; 1830 izabran je za vladiku, 1833 bio je posvećen za episkopa; umro je 31 oktobra 1851 na Cetinju. Kao vladar, vezao je sav svoj interes za Rusiju i održavao svetu krvnu osvetu protiv Turaka; oživio je unutrašnju upravu svoje zemlje, protjerao je i uništio one koji su težili za civilnom vlašću, uzeo je svu vlast u svoje ruke, stvorio je senat koji predlaže zakone i upravlja pravosuđem, pobrinuo se za javne rashode sa skromnim porezima, ustanovio je zlatnu medalju za zasluge, otvorio je osnovnu školu i štampariju. Kao prvosvještenik propovijedao je mir, ljubav prema prijatelju, i sveta prava na vlasništvo, posjećivao je i držao u potčinjenosti svoje kaluđere, posvetio je svog strica (njegovog prethodnika) Petra I koji je ostao u dobroj uspomeni, i uveo na onom grobu korisno hodočašće. Kao vođa, prije pastirske štake pograbio je sablju, omastio se krvlju i vodio je svoje sjajne pobjede protiv Turaka; u jurišnim bitkama vitlaše sabljom i išaše na čelu; u nametnutnim borbama stezaše krst, blagosiljaše i moljaše. Kao narodni pjesnik, dao je jednu zbirku herojskih pjesama; opjevao je, u dvije drame, Šćepana Malog i avanturističkog cara Petra III; a na lirski način, osamljenost u Crnoj Gori i jednu tršćansku plesačicu.

Sada neka prosudi svako kakav je bio“.⁶⁸

Ovime su iscrpljeni podaci o Njegošu i Crnoj Gori objavljeni u „Hronici splitske gimnazije“. Iz Splitske gimnazije je izašao

⁶⁸ Frančesko Karara, Crnogorski vladika – portret iz njegovih razgovora (preveo s italijanskog D. Berić), *Istorijski zapisi*, knj. VII, Cetinje, 1951, str. 395-398.

veliki broj izuzetnih intelektualaca, kojima se Hrvatska može ponositi. Od poznatih ličnosti Splitsku gimnaziju završili: Ante Kuzmanić (1829), Franjo Karara (1823), Frano Batinić i Ivan Nodilo (1839), Natko Nodilo (1851), Antonio Bajamonti (1847), Luka Botić (1848), Antun Karlo Bakotić i jedan od vođa hrvatskog preporoda Mihovil Pavlinović

Zahvaljujući Pavlinoviću, Mihi Klaiću, Natku Nodilu i dr. predstavnicima hrvatskog narodnog preporoda, Gimnazija je osamdesetih godina XIX vijeka postala u potpunosti prohrvatska, u čemu je veliku ulogu odigrao njen direktor don Frano Bulić.⁶⁹

Kao težak bolesnik, Njegoš je tokom 1850. i 1851. godine u više navrata parobrodom prolazio preko Splita, putujući iz Kotora za Trst i obratno. Kako je tada bio već toliko oslabio da nije mogao izlaziti na kopno, splitske vlasti su redovno slale službena lica da ga pozdrave i vojnu muziku da ga zabavi.

Na jednom od tih Njegoševih putovanja preko Trsta i kroz Dalmaciju upoznao ga je i Jakov Ćudina, dalmatinski pisac, kasnije autor knjige „Storia del Montenegro (Crnagora) da tempi antichi fino a nostri“, koja je štampana u Splitu 1882. godine. Jakov Ćudina je rođen u Filipjakovu kod Zadra, bio je đak splitske gimnazije. U nedostatku sredstava za dalje univerzitetske studije našao je prijem i zaštitu kod Frančeska Ongara i Pačifika Valusti u Trstu. Od 1847. do 1848. godine, živio je u Trstu kao profesor hrvatskog jezika i književnosti na Nautičko-trgovačkoj akademiji. Za vrijeme revolucije 1848. godine, zbog simpatija prema republikanskoj vladi u Veneciji, bio je prinuđen da pobjegne u Italiju. Kada je objavljena amnestija političkim krivcima, Ćudina se vratio u Trst, ali je njegovo mjesto na Nautičko-trgovačkoj akademiji bilo dodijeljeno

⁶⁹ Josip Posedel, „Splitska gimnazija do druge polovine XIX vijeka“, *Historijski zbornik*, XLIII, Zagreb, 1990, str. 81-85.

drugom. Nakon toga, Ćudina odlazi na studije prava u Italiju, gdje je i doktorirao. Još za vrijeme boravka u Trstu bio je saradnik lista „Osservatore Triestino“, a zatim je uređivao zadarski list „La Gazzetta di Zara“ i službeni list „Osservatore Dalmato“. Napisao je niz članaka i brošura, a osobito se istakao prevođenjem hrvatskih pjesama na italijanski jezik i proučavanjem hrvatskog folkloru. Najveći dio života, sve do smrti 1900. godine, proveo je u Splitu kao javni bilježnik.⁷⁰

Čim je izašao iz štampe „Gorski vijenac“, Ćudina je otpočeo sa njegovim prevođenjem na italijanski jezik i nekoliko odlomaka štampao u listu „Osservatore Triestino“. Povodom objavljivanja prvog odlomaka iz „Gorskog vijenca“ (peto „Kolo“, stih 1210-1226) u pomenutom listu, br. 125 od 17. oktobra 1847. godine, urednik lista Pačifiko Valusti propratio je prevod Ćudine prigodnim tekstom u kome, između ostalog, stoji i sljedeće: „Jedan izobraženi mladi Dalmatinac gospodin Jakov Ćudina poduzeo je da prevede u italijanskom stihu tragediju crnogorskog Vladike i mi predviđamo dobro taj njegov pothvat, jer će se sigurno u Italiji htjeti čitati ovo njegovo djelo. Dalmacija, gdje se plemena i jezici slavenski i italijanski ukrštavaju, povezuju, mora da bude tlo na kojemu treba da se upoznaju također i dvije kulture. U dužnosti je Dalmatinaca da preduzmu ovu zadaću posrednika, jer s jedne i s druge obale Jadrana materijalne i intelektualne veze ne mogu nego da porastu u budućnosti, i biće dužnost zahvalnosti inicijatorima ovog djela i vremena. Italija, koja je rado primila prevod Tomazea, Pelegrinia i u svim najnovijim publikacijama o ilirskim stvarima i slavenskim uopšte biće zahvalna Ćudini za ovaj dar koji joj on čini. On, koji se sada nalazi u Trstu, gdje izgleda da se posvećuje odgoju djece, dao je našem listu četvrto

⁷⁰ Dr Pavao Galić, „Italijanski prevodi iz Njegoševog 'Gorskog Vijenca' u periodiku 'Gazzetta di Zara'“, *Stvaranje*, 9-10, Titograd, 1963, str. 155.

kolo tragedije Vladike, s naslovom „Serto della Montagna“, koje donosimo ovdje ispod našim čitaocima“.71

Osim pomenutog odlomka prijevoda „Gorskog vijenca“, Ćudina je u listu „Osservatore Triestino“ štampao još pet drugih. Popis brojeva „Osservatore Triestino“ u kojima su objavljeni odlomci prijevoda „Gorskog vijenca“ od Jakova Ćudine prvi je donio Pavle Popović. Prema ovom autoru, ti odlomci bili su sljedeći: „Osservatore Triestino“, 1847, br. 125 (17. okt), 132 (3. nov), 144 (1. dec), 154 (24. dec) i 1848. godine br. 5 (12. jan), 18 (5. mart). Pošto prevod nije poznat današnjoj literaturi G. v, to ću njemu dodati još ovo. On sadrži kolo V (Novi grade), kolo II (Čašu meda), deo pojave Draškove (Bješe igre), drugi monolog igumanov (Ja sam proša), kolo VI (Bješe oblak), kolo I (Bog se dragi); svaki odlomak u po jednom od brojeva“.72 Ćudina je, dakle, preveo stihove: 1210-1226, 563-602, 1531-1577, 2486-2520, 2622-2647 i 198-268.

Ćudina je u službenom listu Dalmacije „Gazzetta di Zara“ objavio pet prijevoda iz „Gorskog vijenca; 1847, dakle iste godine kada je izašlo Njegoševo remek-djelo, tri prevoda, a sljedeće, 1848. godine, dva prijevoda. Treba napomenuti da su se te interpretacije Njegoševih stihova pojavile najprije u tršćanskom listu „Osservatore Triestino, a zadarski list ih je kasnije objavio uz napomenu da su uzete iz tršćanskih novina.

Ćudinini prijevodi „Gorskog vijenca“ štampani su u još nekim listovima. U listu „La Dalmazia Costituzione“, br. 13 od 10. avgusta 1848. godine, pod naslovom „Kolo. Dalla Tragedia Slava del Vladica di Montenegro Si Danza cantando“ štampan je prijevod šestog „Kola“ (stih 2622-2647).

U listu „Osservatore Dalmato“ štampani su odlomci:

⁷¹ Dušan Berić, „Nekoliko podataka o prvom prevodu 'Gorskog vijenca' na italijanski jezik“, *Istorijski zapisi*, knj. VII, Cetinje, 1951, str. 110.

⁷² *Istorijski zapisi*, knj. III, Cetinje, 1950, str. 252.

1. Kolo quarto (stih 1210-1226). Osim toga još i pjesma Mustaj kadije (La bella Fatima) (stih 1885-1873). Ove odlomke dodao je Ćudina na kraju prevedenog članka iz „Lloyda“ pod naslovom: „Il Montenegro e il Vladika Pietro Petrovich II“ u br. 194 od 5. decembra 1851. godine.

2. Frammento del Gorski vienatz del Vladika Pietro Petrović. Br. 163 od 12. oktobra 1852, stih 563-602.

Ćudinini prevodi „Gorskog vijenca“ objavljeni su i u listu „Corriere Italiano“, br. 240 iz 1852. godine.

Pored navedenih listova, Ćudinini prijevodi „Gorskog vijenca“ pojavili su se i u sljedećim publikacijama:

Prva knjiga „Canti del popolo slavo“ (Firenze, 1878), „Storia del Montenegro (Crnagora) da' tempi antichi fino a' nostri“ (Spalato, 1882).

U ovim publikacijama Ćudina je dopunio i preinačio pojedine odlomke, i uz izvjesna objašnjenja donio sadržaj „Gorskog vijenca“ sa umetanjem prevedenih odlomaka u prozi i stihu. U knjizi „Canti del popolo slavo“ Ćudina je uz navedene odlomke dodao još i prijevode stihova 269-290, 691-713, 1077-1121, 1503-1528, 1733-1752 i 2407-2437, a u knjizi „Storia del Montenegro“ još i stihove 1044-1074.

Čim je izašla zbirka „Canti del popolo slavo“, na Ćudinin prijevod „Gorskog vijenca“ osvrnuo se Luko Zore, koji na kraju svoje kritike piše: „Mi smo razgledali ono što je najbolje uzeo da prevađa g. Ćudina i nanizali smo naše primjedbe. Ali treba da očitujemo da ima komada lijepo prevedenijeh te smo uprav radosni da je g. Ćudina pokazao ova naša zrna biserna Talijanima“.⁷³

Ćudinini prijevodi uspjeli su da predstave Njegoša italijanskoj čitalačkoj publici i prvi su pokušaj da se poezija crnogorskog pjesnika prenese u italijanski jezik. Prvi zadarski prijevodi su

⁷³ Ibidem, str. 113.

bez sumnje pobudili kod mnogih želju za Njegoševim originalom, a svi nedostaci i netačnosti, koji prate gotovo sve interpretacije, pa i ovu, nipošto ne umanjuju vrijednost Ćudinovog rada.

Pišući o Njegošu Ćudina kaže: „Bio sam prijateljski povezan s glasovitim pokojnikom, koji mi je bio osobito sklon, budući da sam prvi preveo u talijanskim stihovima i upoznao Italiju sa nekoliko njegovih prekrasnih pjesama“.

Kao uspomena na to prijateljstvo čuva se u gradskoj biblioteci Splita prvo, beogradsko izdanje Njegoševog „Srpskog ogledala“, broširani primjerak modrih korica. Pečat na koricama „dr Giacomo Chiudina“ svjedoči da je on bio vlasnik knjige. Na prvom listu je zapisano: „Dono tattomi dal Vladicca nel Vapore“ („dar koji mi je poklonio Vladika na parabrodu“). Njegoš je, dakle, mladom Ćudini poklonio taj primjerak, pa i ovaj podatak, kao i ostali ovdje izneseni svjedoče, da je njegova pojava bila zapažena ne samo u službenim krugovima, nego i među intelektualcima Dalmacije onog vremena.⁷⁴

Kao svaki veliki i pjesnik, i Njegoš je u Italiji dobio svoj tribut i počasti u prijevodima i esejima. Ako izuzmemo izvještaj strastvenog istarskog prirodnjaka Bartolomeja Biazoleta sa njegovog puta u Crnu Goru 1838. godine, u društvo saksonskog kralja Fridriha Avgusta, i na njegov simpatični opis mladoga Njegoša, „majestičnog, umiljatog, uljudnog, obrazovanog“,⁷⁵ onda moramo godinu 1847. uzeti kao godinu razvoja Njegošiade u italijanskoj štampi. Ta je godina teška i opasna za crnogorskog gospodara i nadahnutog pjesnika, koji se, zaustavljen na svom putu u Petrograd od strane ruskog poslanika u Beču, vratio žalostan u svoju domovinu i našao od skadarskog paše pobunjena plemena, zbog čega se morao prihvatiti oružja protiv skadarskog pašaluka i prepirati s Austrijom koja ga nije

⁷⁴ C. Fisković, *Nekoliko bilježaka...*, str. 237.

⁷⁵ Arturo Kronia, „Italijanski prevod Njegoševе pjesme 'Tri dana u Triestu'“, *Stvaranje*, Cetinje, 1951, knj. 7-8, str. 391.

ostavljala na miru, ali je ta godina istovremeno i slavna, jer je tada objavljen „Gorski vijenac“ u Jermenskoj štampariji u Beču. Odmah se pojavila kritika, koja je čista pohvala (uz prozni prijevod monologa vladike Danila) dalmatinskog književnika Frančeskija u u dalmatinskom „Književnom listu“ koji je bio namijenjen obrazovanijim krugovima.⁷⁶ Zatim se javlja i već pomenuti Čudinov pokušaj prijevoda „Gorskog vijenca“, objavljen u „Osservatore Triestino, pod uredništvom Paćifika Valusija. Tu je, najzad, u podlistku istog „Osservatore Triestino“, kratka, ali laskava i tačna ocjena od Tomazea, koji je imao priliku da se upozna sa Njegošem u Veneciji 1847. godine, prilikom njegovog povratka iz Beča, i da mu se nađe „na ruku“ prilikom prikupljanja arhivskih podataka za „Šćepana Malog“⁷⁷, ocjena koju je Tomazeo donio u svom „Estetičkom rječniku“.⁷⁸

Dalmatinski književnik i arheolog Frančesko Karara u „Letture di famiglia“, Trieste, I (1855) ima opis: „Il vladika del Montenegro ritartto dai suoi colloqui – Čudina je oglasio ovaj pokušaj prijevoda „Gorskog vijenca“ u svojim „Cani del popolo slavo“, vol. I; Firenze, 1878. i u svojoj „Storia del Montenegro (Crnagora)“, Spalato, 1882.⁷⁹

Preko pomenutih pokušaja prijevoda, kritika i ponavljanja dolazimo do potpunih prijevoda, „Gorskog vijenaca“: 1902. godine izašao je u Fabrijanu (Italija) prijevod Zadrana Josipa Nikolića, (Giuseppe Nikolich)⁸⁰ i 1939. djelo Umberta

⁷⁶ Ibidem, str. 391; G. Franceschi, Critica in Dalmazia, Zara, br. 23 i 24 od 10. i 17. juna 1847. godine.

⁷⁷ To navodi sam Njegoš u „Predgovoru“ svog *Šćepana Malog*.

⁷⁸ Tomazeova kritika se pojavila u *Osservatore Triestino* br. 129 od 27. X 1847, deset dana po izlasku prvog Čudinovog pokušaja.

⁷⁹ Ibidem, str. 392.

⁸⁰ Ibidem, str. 392; Pietro Petrovich – Njegoš, Il serto dela montagna, tradizione di Giovanni Nikolić, Fabiano, Gentile, 1902; Vladimir Lovrić, „Osvrt na italijanske prevode 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, Cetinje, 1955, 2, str. 90.

Urbanija;⁸¹ prvi u jedanaestercu bez slika, vrlo slobodan i snažan, a drugi u istoj metrici, mnogo vjerniji, ali i mnogo bezbojniji. Objavljen je i prijevod Riječanina Bruna Nerija, dok je prijevod Petra Kasandrića iz 1926. godine, usljed nagle prevodiočeve smrti u Rimu, ostao u rukopisu.⁸² V. Lovrić navodi da se ni poslije interesovanja kod pokojnikove rodbine nije moglo ništa doznati o sudbini ovog prijevoda.⁸³ Međutim, dragocjene podatke o Kasandrićevom prijevodu „Gorskog vijenca“ ostavio je Vladan Desnica. Uz napomenu da je imao priliku da pročita pomenuti prijevod, Desnica navodi: „Nema sumnje da je taj rad Petra Kasandrića, ozbiljnog i staloznog čovjeka, savjesnog kulturnog radnika i dobrog znalca obaju jezika, već prokušanog na poslu te vrste u njegovim ranijim prevodima naših narodnih pjesama na talijanski, bio savjestan, tačan, vjeran i do najvišeg stepena korektan prevodilački rad. Isto tako, nema nikakve sumnje da je on daleko nadmašio sve ostale prevode „Gorskog vijenca“ na talijanski, i da je, u svakom slučaju, već onakav kakav je bio, predstavljao valjanu, solidnu i vjernu filološku transpoziciju na strani jezika, koja, kao takva, može korisno da posluži do one maksimalne mjere do koje se to od jednog takvog posla, više filološke nego umjetničke prirode, može da poželi“.⁸⁴

Kasandrić je objavio i vrlo dobar članak o Njegošu, u kome pominje i toksanske listove koji su govorili o Njegošu prilikom njegovog posljednjeg putovanja u Italiju kroz Firencu 1851. godine.⁸⁵

⁸¹ Ibidem, str. 392, *Pietro Petrovich – Njegoš, Il serto della montagna, versione di Umberto Urbani*, Milano, Garzanti, 1939.

⁸² Dino Dardi, „Riječ o Urbanijevom prevodu 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, sv. 9-10, Titograd, 1963, str. 31.

⁸³ V. Lovrić, op. cit. str. 90.

⁸⁴ Vladan Desnica, „Još nešto o talijanskim prevodima 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, Cetinje, 1955, 4, str. 246.

⁸⁵ A. Kronia, op. cit. str. 392; P. Kasandrić, „Pietro II Petrović – Njegoš“, *L'Europa Orientale V*, 1925, br. 11.

Pored prijevoda „Gorskog vijenca“ na italijanski jezik, Jakov Ćudina napisao je i i istoriju Crne Gore. O tome svjedoči njegovo pismo knezu Petru Karađorđeviću, zetu knjaza Nikole I, koji se u to vrijeme nalazio u Parizu. Pismo donosimo u cjelini:

„Njegovoj Svjetlosti Gospodinu Petru Karađorđeviću – Pariz.

Svjetlosti! Imao sam čas pokloniti Vašoj Svjetlosti poštanskom preporukom 1/8-1883 na Cetinje jedan eksemplar moje Historije Crnegore (Storia del Montenegro) i jedan eksemplar Srpskih Narodnih Pjesama (Canti del popolo serbo) što sam preveo na italijanski jezik, elegantno vezani.

Usudujem se prositi, da se Vaša Svjetlost udostoji obavijestit me, jesuli bila od Svjetlosti Vaše blagostivo primljena ova moja djela.

Njegovo Visočanstvo Nikola I, knjaz crnogorski, komu sam posvetio moju Historiju Crnegore, i Njegovo Visočanstvo primio je podpunim zadovoljstvom ovu moju srdačnu prijateljsku ponudu (pismo 9/7 – 1882, Ministra Vrbice) nije mi još (ima dvije godine) ni zahvalilo, ni nikakvu čast podililo za moju Istoriju Crnegore, u kojoj sam u zvijezde kovao slavu, junačstvo i viteštvo Njegova Visočanstva.

Ostao bih uvijek zahvalan Vašoj Svjetlosti, da bi se Vaša Svjetlost udostojila preporučiti Njegovom Visočanstvu Knjazu Nikoli, da bi mi podililo Njegovo Visočanstvo Komendu Crnogorsku Danila I, kao nadarje za moj trud i trošak, što sam imao za nadanje moje Historije Crnegore i za proslavljenje crnogorska naroda.

S najdubljim počitanijem
i poklonom

Vaše Svjetlosti ponizni sluga

Split (Dalmacija)
29 travnja 1884.

Dr. Jakov vitez Ćudina⁸⁶

⁸⁶ *Zapisi*, knj. XVIII, Cetinje, 1937, str. 150.

U Dalmaciji je u Njegoševo vrijeme izlazilo nekoliko periodičnih publikacija. Sve one su objavljivale interesantne informacije o Njegošu i Crnoj Gori njegovog vremena. Navodimo, na osnovu dostupne literature, bibliografiju članaka o Njegošu i Crnoj Gori objavljenih u pomenutim publikacijama.⁸⁷

Prva od tih publikacija, književno-ekonomski časopis „La Dalmazia“, donio je sljedeće članke o Njegošu i Crnoj Gori.

La Dalmazia I, No 18, Zara, 28. VIII 1845, str. 169-171.

Frisiani, Alf(onso) de, Viaggio al triplice confine. Combattimento fra Turchi e Montenegrini.

No 19, Zara, 4. IX 1845, str. 176-177.

Frisiani, Alf(onso) de, Viaggio al triplice confine. Combattimento fra Turchi e Montenegrini.

No 24, Zara, 9. X 1845, str. 224-225.

Frisiani, Alf(onso) de, Viaggio al triplice confine. Combattimento fra Turchi e Montenegrini.

La Dalmazia III, No 23, Zara, 10. VI 1847, str. 182-183.

Francesci G(iovani), Gorski vienac, Istoričeskoe sobitie pri sveršetku 17 vieka sočinenie P. P. N. Vladike Cernogorskoga.

No 24, Zara, 17. VI 1847, str. 187-190.

Francesci G(iovani), Gorski vienac, Istoričeskoe sobitie pri sveršetku 17 vieka sočinenie P. P. N. Vladike Cernogorskoga.⁸⁸

⁸⁷ Dr Ljubomir Durković-Jakšić, *Bibliografija o Njegošu*, Beograd, 1951; Andrija Ljubomir Lisac, „Bibliografija o Njegošu i Njegoševoj Crnoj Gori“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd, 1958, knj. 3-4, str. 170-180; 1959, knj. 1-2, str. 169-187; knj. 3-4, str. 327-344; 1960, knj. 1-2, str. 154-184.

⁸⁸ Andrija Ljubomir Lisac, *Prilozi...*, sv. 1-2.

Rečeno je već da se prvi prevod „Gorskog vijenca“, u prozi, pojavio u Zadru u časopisu „La Dalmazia“. U Njemu je Đakomo Frančeski, urednik tog lista, u broju 23 od 10. VI 1847. godine, objavio recenziju: „Gorski vijenac, Istoričesko sobitije pri svršetku 17 vieka sočinenie P. P. N. Vladike Černogorskoga“. U sljedećem broju od 17. VI 1847. pojavio se nastavak te recenzije i prozni prijevod početka „Gorskog vijenca“ pod naslovom: „Il Vladika Danilo“ (stihovi 1-88). Pošto je ovaj prikaz za našu temu od izuzetnog značaja, ne samo zato što je jedna od prvih kritika našeg najboljeg pjesničkog i filozofskog djela, nego i zbog toga što sadrži puno tačnih zapažanja i pravilnih sudova o „Gorskom vijencu“, mi ga ovdje saopštavamo u prijevodu dr J. Milovića:

„Pod ovim naslovom ugledala je svjetlost tu skoro u Beču istorijska drama presvijetloga monsinjora vladike crnogorskoga Petra Petrovića, ličnosti vrlo ugledne, jer je on jedan od najznačajnijih obnovitelja slovenske književnosti.

Jedan događaj koji se desio koncem 1700. tj. oslobođenje Crne Gore ispod turskog gospodstva, pruža radnju ovoj drami i od najveće je važnosti za narod. Tu se divno ističe religiozno osjećanje, pomiješano sa surovim junaštvom, koje je ipak ublaženo hladnom razboritošću nekih staraca koji su narodni glavari i koji snuju konce čitave zavjere.

Suština cijele drame je vladika Danilo Crnojević i on se ističe između svih ne samo ugledom nego naročito znanjem, ljubavlju prema religiji i prema otadžbini koja se penje do tolikoga stepena plemenitosti i visine da ne može više i koja pored svega toga ne prelazi u fanatizam i okrutnost. On ti neprestano stoji pred očima i sve te više interesuje što više napreduje u svojoj namjeri koju je on već prije snovao i koja je u njemu sazrela. Nejasan i tajanstven pojavljuje se u početku među svojim ministrima i kao takav održava najuzvišeniji govor. Ali kad je ispipao volje i primijetio jednodušno htijenje, njegova duša kao u nekoj

strijepnji kliče i prima veseliju i nasmijaniju boju. On ne ulazi u borbu s Turcima, a ušao bi kad bi trebalo, ali upravlja svakim pokretom, ohrabruje i dava snagu svakoj mišici. Tako on ispunjava svoje dužnosti kao crkovni i svjetovni poglavica, nikad ne preduzimajući ono što se ne bi slagalo s njegovim položajem. Vrlo lijepo je njegovo vladanje, a možda i jedinstveno, i potpuno je razvijeno u djelu. Ponašanje drugih je, manje više, grubo junaštvo, zadojeno mržnjom protiv pristalica religije koja se suprostavlja njihovoj. Razlika je u stupnju veće ili manje snage te mržnje, veće ili manje razboritosti koja kod njih zavisi od doba i iskustva. Uostalom, treba da priznam, da dosad nikad nijesam vidio slikanje običaja jednoga slovenskoga društva koje bi bilo istinitije, tačnije i življe od ovoga. Samo u narodnim pjesmama ima nekoliko odlomaka koji se mogu mjeriti sa ovim; kod naših pisaca ja ih ne nalazim.

Ovdje vidiš vjerno naslikane običaje, poroke, praznovjerje, religiju, fanatizam; nijedan karakter nije krivo prikazan; nijedna okolnost nije postavljena van svoga mjesta; ovdje su strašila, proricanja, vještice; štaviše, ovdje ima i ironije, sarkazma, šale. Ipak je divno što je u toj složenoj radnji, u kojoj uzimaju učešća tolike ličnosti, ima toliko različitih spleta i stremljenja; u njoj se izmjenjuju raznoliki slučajevi i nezgode, koji su među sobom suprotni; u njoj ima preduzumljivosti i reakcije; pjesnik je znao da se izrazi jasnoćom koja bi se mogla samo poželjeti; on je umio da poveže tolike raspršene niti, tolike događaje, znao je da ih skupi i prisili na jedinstvo koje se ni najmanje ne narušava ni u radnji i – što je još čudnovatije – ni u mjestu ni u vremenu zato što se čitav događaj ove zavjere izvršava baš na Lovčenu u kratkom vremenskom razmaku od četiri dana. Te stvari pokazuju da je bilo snažno nadahnuće onoga koji je napisao ove stranice u kojima ima toliko ljepote, toliko poznavanja svoga naroda i najintimnijih trzaja ljudskoga srca koji otkrivaju jednoga vanrednoga genija u svome autoru; on je bio kadar, prelazeći

preko svih poteškoća, da ovaploti svoju zamisao tolikom živošću i istinitošću boje, tolikom vjerovatnošću i privlačnošću tako da radnja postaje najvažnije štivo. Da bih pružio svojim čitaocima što jasniju ideju o ovoj drami, sažeto ću izložiti sam događaj onako kao što je iznesen u svakoj sceni.

Glavno lice drame vladika Danilo noću uzdiše i tuguje nad nesrećnim slovenskim narodom zbog nepodnošljivog turskog zlostavljanja, zbog otpadanja od vjere mnogih crnogorskih hrišćana; čuje ga Vuk Mićunović i on ga sokoli. Ujutro na Božić sakupili su se, na poziv Vladičin, zbog javnih poslova ispred crkve na Lovćenu knezovi i serdari naroda crnogorskoga, pucali iz džeferdara i brojili koliko puta odjekne pucanj po strmim hridinama. Međutim, prosti narod se uhvatio u kolo i opjevava Miloševe slave, turska tlačenja, crnogorske sramote. Očekuje se da dođu na skupštinu Ozrinići i kad oni stignu, pričaju o jednoj svojoj kavzi sa Turcima. Još nijesu bili dobro ni dovršili (svoju priču), a stižu Martinovići. Da bi oni opravdali svoje zakašnjenje pričaju o jednoj hrišćanskoj djevojci koju su Turci oteli, o svom otporu, o smrti otimača i ugrabljene (djevojke). Uto izlazi Vladika i misteriozno i sumnjivo pokazuje da želi da istjera Turke iz zemlje, ali bi on htio da se ima obzira prema zemljacima koji su se obratili muhamedanstvu. Zbog njegove neodlučnosti oštro ga kori njegov brat; kolo prekida razgovor i pjeva o slavi Ivana Crnojevića koji je uništio u Kućima 15. 000 Turaka da bi osvetio svoga brata Uroša. Vladika nastavlja da podstiče one (koji su sazvani) da se late oružja protiv Turčina za svoju otadžbinu i vjeru i svi složno viču da hoće. Ali on želi da se sazovu oni zemljaci koji su pošli stranputicom da bi se, ako je moguće, vratili religiji koju su napustili. Šalju se glasnici da ih pozovu, a u isto doba kolo pjeva. Dolaze Turci, a Vladika pokušava da ih nagovori da napuste Muhameda, ali oni odbijaju, a najviše Mustaj-kadija. Zamalo što zbog toga ne izbi otvorena svađa, ali se starci umiješaju, a kolo pjeva pobjedu kod Vrtijeljke nad Šeđerom vezirrom.

U taj čas dolazi deset glasnika novoga vezira iz Bosne koji s oholim pismom naređuje Vladici i glavarima da dođu da mu se predaju. Vladika odgovara u ima svih i (svi) odbijaju da poslušaju (vezira). Noć se, međutim, spušta; oni lijegaju i sanjaju. Dvojica slušaju što govori u snu Vuk Mandušić; oni ga izazivaju pitanjima i navode da izjavi neke svoje ljubavne tajne. Uto se razdanjuje; oni ustaju, pričaju jedan drugome snove koje su usnili (svi su se snovi kretali oko pobjeda nad Turcima). Toga časa dolazi neki general Draško koji je bio u Veneciji; oni ga pitaju, a on im priča stotinu stvari o ljepoti, veličini, vladi i nepravednosti toga grada. Potom sijedaju, jedu jareće pečenje i proriču iz pleća budućnost. U to vrijeme prolaze turski svatovi među kojima ima i mnogo hrišćanskih zvanica; hrišćani, pjevajući svoje uobičajene svatovske pjesme, grde Turke, a oni im odgovaraju u stihu; zamalo zbog toga što nije došlo do žestoke borbe, ali se umiješaju izmiritelji i starci. S druge strane se čuje kako jedna Crnogorka naglas gorko oplakuje smrt svoga brata koga su Turci na prevaru ubili.

Na skupštinu dolazi više od 400 naoružanih mladića; oni pokazuju vlastita pismo koje je sastavi neki pop Miću i koje ne umiju da pročitaju ni Vladika ni sam pop. Stoga nastaju podrugivanja i zajedljive dosjetke. Malo zatim dovodi se pred skupštinu jedna zlotvorna starica koja priznaje da su je Turci bili poslali u Crnu Goru. Mladići odlaze, a iznenada dolazi stari iguman Stefan, slijepac koga drže za sveca i koji vatrenim riječima podstiče na ustanak protiv Turčina. Uto se spušta noć i svi zaspu; za to vrijeme iguman bdije i broji brojanice. Ustavši ujutru, pritvrđuju među sobom odluku da će se osloboditi od Turčina i da će ga protjerati iz Crne Gore. Zatim se zaklinju. Pošto naprave jedan dugačak krst od dva šala, kojima zamo-tavaju glavu, uhvate se desnom rukom za njihova četiri kraja i poslije strašne zakletve koju naglas izgovara serdar Vukota, svaki od njih izgovara: „Amin“. Skupština se razilazi i svaki se

poglavica vraća svojoj kući. Božićne noći i sljedećeg dana svuda bukne ustanak i nastaje klanje Turaka. Na Cetinju su ga prvi započeli Martinovići s Vukom Borilovićem, na Rijeci serdar Janko, Dupiljani u Crmnici, Vuk Mandušić u selu Štitarima. Tako je, prije nego što se navršilo šest dana, čitava Crna Gora očišćena od Turaka.

Pisac ne dijeli svoju dramu u činove kao što imaju običaj moderni (pisci), nego izgleda da se služi metodom starih Grka koji su dijelili svoje tragedije u mnogo odmora, ispunjenih horovima. Tako on s vremena na vrijeme prekida radnju i pušta da nastupa kolo (narodna igra) u kome se opjevavaju junački podvizi domovine, i ova uzvišena lirika, koja može da stoji pored horova Manconijevih, divno služi da što više kod duhova raspali mržnju protiv Turčina.

Glavna vještina kojom se (pisac) služi jeste nagomilavanje mnoštva događaja u kojima se pripovijeda o okrutnostima, zlostavljanjima i turskim nepravdama prema hrišćanima (koji traju) dok se (hrišćani) ne odluče da zbate njihov jaram pošto su otjerali i poubijali svoje neprijatelje.

Ali iako u ovom dramskom djelu ima mnogo vrlina, u njemu se nalaze i neke mane i nedostaci koji se sretaju i kod najobdarenijih genija. A te se mane, koje ja primjećujem, odnose poglavito na oskudnost dramske radnje.

Do više od pola prestave malo ima radnje i izgleda da se ona zaustavlja zbog stalnog unošenja novih činjenica; čovjek u prvi mah ne može da shvati kako su one povezane među sobom. Pretjerana želja pjesnikova da naslika narodne običaje navodi ga da poneki put prikazuje nekorisne scene koje zapravo ne vode cilju radnje. Noćni snovi, razgovor Vuka Mandušića i ispitivanje dvojice njegovih drugova, proricanje iz pečenog jarećeg pleća sa koga je skinuto meso, onako duga i dosadna pričanja o Mlecima generala Draška, nepismenost popa Mića – sve su to udaljavanja od (glavnog predmeta) i epizode koje ne služe

ničemu nego naprotiv zaustavljaju radnju, koja je od početka sama po sebi monotona. Sve to škodi cjelini. Pri kraju radnja napreduje sa zadivljujućom brzinom, a razvučeno tuženje sestre za ubijenim bratom mjesto da je ohladi zato što je ono bez suza još je više zagrijava i uzbuđuje.

Ali tamo gdje se naročito istakla snaga genija našega pisca, to je stil. Nevjerovatno je koliko snage, brzine, ljupkosti on izljuje da bi izrazio razne efekte. Vaspitan na narodnim pjesmama, naš pisac zna da zadrži onu iskrenu jednostavnost, nevinost, svojstvenost kojima se toliko divimo, i da nadoveže na to lijepo jedinstvo, izbor i plemenitost. I zaista, svi govori Vladičini, Mustaj-kadije, igumana Stefana, lirske pjesme kola, sestriño naricanje, pjesme turskih svatova – sve je to pjesnički izraženo da se bolje ne može poželjati. Poneke su pak izreke i poneke slike originalne i vrlo lijepe.

Ko se neće diviti snazi ovih stihova:

Jedna slamka među vihorove...

Suza moja nema roditelja...

Nadanje se naše zakopalo

Na Kosovo u jednu grobnicu.

Ili:

Iza tuče vedrije je nebo,

Iza tuge bistrija je duša,

Iza plača veselije poješ.

Ili drugi:

A dušu sam natopio kapljom,

Pa se stara igra povrh vina

Ka blijedi plamen po rakiji.

Ali među tolikim sjajem u izrazu i u stilu primjećuju se i mane: često turske i italijanske riječi kao naprimjer: amanet, instinkt, tirjanin, aferim, i mnoge druge koje bi se lako mogle

ispraviti. Ponekad ima nemarnosti kao u pripovijedanjima Draškovim u kojima se do dosade ponavljaju glagoli istoga vremena koji izazivaju neku neugodnu monotoniju. Ali sve su pak te mane neznatne prema mnogim ljepotama; zbog toga ne mogu što neću čestitati Slovenima koji ovim djelom dobijaju prvu dramu velikog nadahnuća i istinskoga narodnoga duha“.

Na kraju ovog prikaza, Frančeski saopštava u proznom prijevodu na italijanskom jeziku prvi razgovor vladike Danila sa samim sobom.⁸⁹

Dakle, samo nekoliko mjeseci poslije pojave „Gorskog vijenca“, u dalmatinskom listu „La Dalmazia“ pojavio se njegov prikaz i ocjena od Đ. Frančeskija. Autor prikaza je odmah osjetio „snažno nadahnuće onoga koji je napisao ove stranice u kojima ima toliko ljepote, toliko poznavanja svoga naroda i najintimnijih trzaja ljudskoga srca koji otkrivaju jednoga vanrednog genija u svome autoru“. Frančeski, koji je Italijan, ne može da se savlada a da ne čestita Slovenima koji su „Gorskim vijencem“ dobili „pravu dramu velikog nadahnuća i istinskoga narodnoga duha“. U „Gorskom vijencu“ Frančeski nalazi veliku snagu, ljupkost, iskrenu jednostavnost, nevinost, temeljitost, jako religiozno osjećanje, pomiješano sa surovim junaštvom „koje je ipak ublaženo hladnom razboritošću nekih staraca“. Od ličnosti u „Gorskom vijencu“ Frančeskija naročito osvaja vladika Danilo svojim ugledom, znanjem, ljubavlju prema religiji i prema otadžbini, „koja se penje do tolikoga stepena plemenitosti i visine da ne može više i koja, pored svega toga, ne prelazi u fanatizam i okrutnost“. Frančeski priznaje da „dosad nikada nije vidio slikanje običaja jednoga slovenskoga društva koje bi bilo istinitije, tačnije i življe od ovoga“ u „Gorskom vijencu“. Njegoš je po njemu vjerno naslikao u svome djelu ne samo

⁸⁹ Jevto Milović, „Prikaz Njegoševa 'Gorskog vijenca' iz 1847. g. od Đ. Frančeskija“, *Stvaranje*, Cetinje, 1951, knj. 7-8, str. 491-495.

običaje i navike nego i vrline, poroke, praznovjerje, religiju i fanatizam svoga naroda. „Nijedan karakter (u „Gorskom vijencu“) nije krivo prikazan; nijedna okolnost nije postavljena van svoga mjesta; ovdje su strašila, proricanja, vještice“. Štoviše, u „Gorskom vijencu“ autor prikaza u listu „La Dalmazia“ nalazi i ironiju, sarkazam, šale. Po Frančeskiju, svi govori vladike Danila, Mustaj-kadije, igumana Stefana, kola, naricanje sestre Batrićeve, pjesme turskih svatova toliko su „pjesnički izraženi da se bolje ne može ni poželjeti“. Frančeski pravilno konstatuje da je najjača Njegoševa snaga u dikciji koja je potpuno narodna: „Ali tamo gdje se naročito istakla snaga genija našeg pisca, to je stil. Nevjerovatno je koliko snage, brzine, ljupkosti (Njegoš) izljevaju da bi izazvao razne efekte“. Frančeski mjeri „Gorski vijenac“ istim mjerilom kojim ocjenjuje grčku dramu. Njemu je jasno da ima u „Gorskom vijencu“ puno pojava i epizoda koje na prvi pogled nemaju nikakve veze sa osnovnim predmetom drame i koje prekidaju i zaustavljaju radnju, ali koje je Njegoš umio da skupi i „prisili na jedinstvo koje se ni najmanje ne narušava ni u radnji, i što je još čudnovatije, ni u mjestu ni vremenu“. Po Frančeskiju, „Gorski vijenac“ se približava grčkoj dramu i po tome što nije podijeljen na činove. Lirski obojena kola u „Gorskom vijencu“ podsjećaju Frančeskija na horove u grčkim tragedijama.⁹⁰

U Njegoševo vrijeme izlazila su u Dalmaciji, pored časopisa „La Dalmazia“, i dva značajna lista u kojima je objavljen veliki broj priloga o Njegošu i Crnoj Gori. Riječ je o „Gazzetti di

⁹⁰ Ibidem, str. 495. Sva ova pravilna zapažanja i pohvalne sudove Frančeskija o „Gorskom vijencu“, saopštili su tek početkom XX vijeka najpoznatiji južnoslovenski književni kritičari, prije svih Pavle Popović. Pomenuti autor je pozvao ovaj kratki ali sadržajni prikaz „Gorskog vijenca“, i on mu je, bez sumnje, pružio dragocjenu pomoć za njegovu poznatu studiju o „Gorskom vijencu“.

Zara“ i „Osservatore dalmato“. Ovaj zadnji počeo je izlaziti 1. marta 1849. godine, dvojezično pod naslovom „Osservatore dalmato – Smotritelj dalmatinski“ i to do kraja maja iste godine. Ovo je službeni list, koji ima zadatak da u prvom redu donosi službene i druge vijesti, dirigovane službenom politikom. Iznad naslova nalazio se austrijski grb. Lijevo od njega su podaci o broju i datumu izlazenja na italijanskom, a desno na hrvatskom jeziku. Tekst je dvostupačan i dvojezičan. Talijanski dio uređivao je Jakov Ćudina, a hrvatski Ante Kuzmanić.⁹¹ Sa brojem 52 od 2. juna, izlazi samo „Osservatore dalmato“ pod uredništvom Jakova Ćudine, dok od 4. juna izlazi prvi broj „Glasnika dalmatinskog“ kao nastavak „Smotritelja dalmatinskog“. Oba lista izlazila su u Zadru, glavnom gradu tadašnje austrijske pokrajine Dalmacije.⁹²

„Gazetta di Zara“, službeni list Dalmacije, počeo je izlaziti 1832, a prestao 1850. godine. Kao službeni list izlazio je 17 godina, tj. do 1. III 1849, kada ga je zamijenio „Osservatore dalmato“. „Gazetta di Zara“ drugi je po redu dalmatinski periodik i predstavlja jednu od najvećih rijetkosti Naučne biblioteke u Zadru.⁹³

Evo tekstova o Njegošu i Crnoj Gori objavljenih u „Gazeti di Zara“:

Gazzetta di Zara XII, No 94, Zara, 24. XI 1843, str. 435.

Trattati di pace conchini fra il Visir et il Vladika.

XVI, No 88, Zara, 8. XI 1847, str. 535-536.

Tommaseo, (Nicolo), Cose dalmate e slave.

⁹¹ Vjekoslav Maštrović, *Jadertina croatica*, II dio, časopisi i novine, Zagreb, 1954, str. 16.

⁹² Dušan P. Berić, *Dalmatinska štampa o zadnjim godinama i smrti Njegoša*, Istorijski zapisi, knj. VII, sv. 1-3, Cetinje, 1952, str. 47.

⁹³ Dr P. Galić, op. cit, str. 156.

XVII, No 49, Zara, 20. VI 1848, str. 279.

Tradizione letterale. Dal Vladica e da tutti i Montenegrini caro saluto ai nostri fratelli d'ambri i riti Bocchesi e Ragusi. (Talijanski prijevod Njegoševe poslanice od 20. V 1848. godine Bokeljima i Dubrovčanima).

XVII, No 78, Zara, 30. XII 1848, str. 451.

Jelacich (Josip), Lettera del Bano al Vladika di Montenegro. (Pismo iz Zagreba od 15. XII 1848.

XVII, No 29, Zara, 10. IV 1848, str. 166.

(Tommaseo Nicolo), Lettera di N. Tommaseo al Vladica di Montenegro. (Pismo iz Venecije).

XIX, No 80, Zara, 4. VII 1850, str. 1.

Vijest da se Njegoš, teško bolestan, uputio iz Trsta za Crnu Goru bojnim brodom „Seemove“ koji su mu austrijske vlasti ljubazno stavile na raspolaganje.

XIX, No 86, Zara, 18. VII 1850, str. 1.

Vijest da je Njegoš stigao u svoju rezidenciju na Cetinje.

XIX, No 93, Zara, 3. VIII 1850, str. 6.

Vijest i o Njegoševom spjevu „Šćepan Mali“.

Rečeno je već da je Ćudina u listu „Gazzetta di Zara“ objavio pet prijevoda iz „Gorskog vijenca; 1847. tri prijevoda, a sljedeće, 1848. godine, dva prijevoda. Te interpretacije Njegoševih stihova pojavile su se najprije u tršćanskom listu „Osservatore Triestino“, a zadarski list ih je kasnije objavio uz napomenu da su uzete iz tršćanskih novina. To su sljedeći prijevodi:

1. Kolo quarto della tragedia del Vladica, intitolato il Serto della Montagna. Br. 88 od 8. novembra 1847, stih 1210-1226.

2. Kolo secondo della tragedia di Monsignor Vladica del Montenegro. Br. 89 od 11. novembra 1847, stih 563-602.

3. Dalla tragedia slava del Vladica di Montenegro. Igumano Stefano. Br. 103 od 30. decembra 1847, stih 2486-2520.

4. Kolo Dalla tragedia del Vladica di Montenegro. Br. 8 od 27. januara 1848, stih 2622-2647.

5. Kolo primo della tragedia Slava del Vladica del Montenegro. Br. 60 od 16. novembra 1848, stih 198-268.⁹⁴

Ćudinovi stihovi uspjeli su da prikažu Njegoša italijanskoj čitalačkoj publici i prvi su pokušaj⁹⁵ da se poezija crnogorskog pjesnika prenese na italijanski jezik. Prvi zadarski prijevodi su bez sumnje pobudili kod mnogih želju za Njegoševim originalom, a svi nedostaci i netačnosti, koji prate gotovo sve interpretacije, pa i ovu, nipošto ne umanjuju vrijednost Ćudinovog rada.⁹⁶

⁹⁴ D. Berić, op. cit, str. 110.

⁹⁵ Doduše, u „Gazetti di Zara“ od 16. IV 1844, br. 31, prenesena je iz „Faville“ br. 5, njegoševa pjesma „Tre giorni a Trieste“.

⁹⁶ Dr P. Galić, op. cit, str. 157. Za pomenute Ćudinine prijevode Milan Rešetar (*Gorski vijenac Vladike Crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar*, Beograd, 1892) vjerovatno nije znao, jer u svom komentaru „Gorskog vijenca“ pominje samo italijanske stihove koje je Ćudina objavio 1878. godine. Imajući pred očima prevod Đakoma Ćudine iz 1878. godine, Rešetar smatra da prevodilac „nije dosta vješt srpskom jeziku“, pa je zato ocijenio njegovu interpretaciju kao „slabu i netačnu“. U pregovoru na strani XXI, Rešetar se poziva na recenziju koju je Luko Zore napisao za pomenuti Ćudinov prijevod iz 1878, pod naslovom „Pretres književni“. Zore je naveo neka mjesta gdje se prevodilac udaljio od smisla originala, a inače za Ćudinov prijevod kaže „ima komada lijepo prevedenijeh“. Ni Arturo Kronia ne zna za ove Ćudinove prijevode. (A. Kronia, Italijanski prevod Njeoševe pjesme „Tri dana u Triestu“, *Stvaranje*, Cetinje, 1951, knj. 7-8, str. 391-397).

U Zadru se prvi prijevod iz „Gorskog vijenca“ pojavio na stranicama „Gazette“ 8. novembra 1847. godine. Uz prijevod, ima i članak o Njegošu za koga se kaže da je najbolji pjesnik na svome jeziku. Pošto je jako lijepim riječima pomenuto i djelo, kaže se da je Dalmacija pogodno mjesto gdje se mogu upoznati „le due litterature“ i da će Italija biti zahvalna Čudini, koji joj pruža italijanski prijevod Njegoševih stihova, jer je sa zahvalnošću dočekala i Tomazove i Pelegrinove interpretacije.

U posljednjem broju od 30. decembra 1847. godine urednici službenog lista Dalmacije pružili su građanima Zadra još jedan prijevod „Gorskog vijenca“, pa su tako Njegoševom poezijom završili to godišće. Stihovi 2486–2520 donijeti su pod naslovom „Dalla tragedia slava del vladica di Montenegro. Igumano Stefano“. Kao i u ranijim slučajevima, i ovdje se broj prevedenih stihova uglavnom poklapa s brojem stihova originala: za 35 deseteraca na našem jeziku, na italijanskom postoji 31 jedanaesterac.

Početakom 1848. godine (27. januara), „Gazetta di Zara“ objavila je stihove 2622–2647: za 26 Njegoševih deseteraca Čudina donosi 25 jedanaesteraca.

Krajem iste godine (16. decembra) na stranicama zadarskih službenih novina pojavio se još jedan prijevod: „Kolo primo della tragedia slava del Vladica di Montenegro“ (stihovi 198–268). Ovaj prijevod, za razliku od ostalih – iako ne može pokazati da Čudina ne poznaje naš jezik – mnogo se udaljuje od originala. Neki su stihovi čak parafrazirani, pa bi to mogao biti prozni prijevod ili komentar originala.

Vidimo, dakle, da se Đakomo Čudina interesovao gotovo isključivo za kola iz „Gorskog vijenca“, kako bi Italijane i one

Bez obzira na ovakvu Rešetarovu kritiku Čudinovih prijevoda iz 1878, koji se, uzgred budi rečeno, prilično razlikuju od onih iz 1847. i 1848. godine, moramo se složiti s A. Kroniom da je Đakomo Čudina dobar prevodilac, svakako mnogo bolji nego što Rešetar smatra.

koji nijesu poznavali crnogorski jezik upoznao s tom karakteristikom Crne Gore. Time je ujedno pokazao i svoj umjetnički ukus, a Zadrani su zacijelo rado primali njegove interpretacije, jer je on već bio dobro poznat u glavnom gradu Dalmacije po svojim ranijim prijevodima na italijanski.

Zadnje dvije godine svoga izlaženja „Gazzetta di Zara“ prenosila je uglavnom vijesti iz lista „Osservatore dalmato“ koji je o političkim, kulturnim i drugim dnevnim događajima bio bolje informisan. Upravo zbog toga, jer je riječ o zadnjim godinama života i smrti Njegoša, vijesti u ovom tekstu crpljene su iz lista „Osservatore dalmato“. Sasvim je razumljivo, da je „Osservatore dalmato“, kao zvanično glasilo dalmatinskog Namjesništva, bio dobro informisan o Njegošu i prilikama u Crnoj Gori, a to nije čudno kad se zna da su austrijske vlasti budno pratile svaki korak Njegošev, pa i svaki i najbeznačajniji događaj u Crnoj Gori, kao što svjedoče brojni dokumenti navedeni u ovom radu.

Evo tekstova o Crnoj Gori objavljenih u „Osservatore Dalmato“:

Osservatore Dalmato-Smotritelj Dalmatinski I, No 25, Zara, 14. IV 1849, str. 1.

Jelačić, (Josip). (Pismo Njegošu iz Pešte 1. V 1849)

II, No 168, Zara, 20. X 1850, str. 4.

Nikolić, N(ika), Il Montenegro.

II, No 169, Zara, 22. X 1850, str. 4.

Nikolić N(ika), Il Montenegro.

II, No 23, Zara, 8. II 1850, str. 3-4.

Wilkinson J(ohn) Gardner, La Dalmazia ed il Montenegro. I. I Montenegri.

II, No 24, Zara, 10. II 1850, str. 3-4.

Wilkinson J(ohn) Gardner, La Dalmazia ed il Montenegro. I.
I Montenegrini.

II, No 32, Zara, 24. II 1850, str. 4.

Wilkinson J(ohn) Gardner, La Dalmazia ed il Montenegro. I.
I Montenegrini.

II, No 93, Zara, 11. VI 1850, str. 4.

Izveštaj da je Njegoš, teško bolestan, preko Kotora i Zadra
otputovao za Trst.

II, No 106, Zara, 4. VII 1850, str. 1.

Vijest da se Njegoš, teško bolestan, uputio iz Trsta za Crnu
Goru bojnim brodom „Seemove“ koji su mu austrijske vlasti
ljubazno stavile na raspolaganje.

II, No 109, Zara, 9. VII 1850, str. 1.

Vijest da se Njegoš vratio u Crnu Goru.

II, No 121, Zara, 30. VII 1850, str. 4

Izveštaj o Njegoševom spjevu „Šćepan Mali“.

III, No 100, Zara, 24. VI 1851, str. 4.

Cenno statistico sul Montenegro.

III, No 191, Zara, 30. XI 1851, str. 3-4.

Il Montenegro ed il Vladika Pietro Petrovich II.

III, No 192, Zara, 2. XII 1851, str. 4.

Il Montenegro ed il Vladika Pietro Petrovich II.

III, No 193, Zara, 4. XII 1851, str. 4.

Il Montenegro ed il Vladika Pietro Petrovich II (kolo Quarto e kolo terzo dal Gorski Vienaz.

III, No 194, Zara, 4. XII 1851, str. 4.

Il Montenegro ed il Vladika Pietro Petrovich II

III, No 186, Zara, 21. XI 1851, str.1.

Ultimi momenti del Vladica di Montenegro.

IV, No 163, Zara 12. X 1852, str. 4.

Frammento del Gorski Vienaz del Vladika Pietro Petrović (trad. G. Chiudina). Stihovi 563-602).

IV, No 166, Zara 17. X 1852, str. 4.

Kolo dal Gorski Vienaz del Vladika del Montenegro (trad. G. Chiudina). Stihovi 2623-2647).

Još dok je „Osservatore dalmato“ izlazio dvojezično, štampano je nekoliko vijesti koje se odnose na Njegoša i njegovu bližu okolinu. Tako je u cjelini objavljeno pismo bana Jelačića, datirano u Pešti 14. aprila 1949. godine, u kojem moli Njegoša da pokuša uticati na Bokelje. Jer je „potrebno u Boki Kotorskoj mir održati“. Odmah ispod pisma štampan je i Jelačićev „Proglas za Kotorane“. U vezi sa značajnijim političkim zbivanjima 1849. godine, novine donose dvije vijesti o namjeravanom učešću Crnogoraca u borbama izvan Crne Gore. Tako se prema jednoj neprovjerenoj vijesti početkom maja javlja „da je u Cetinju sabrana jedna četa od 1000 dobrovoljaca, određena u pomoć Srbima, i to na poziv učinjen u tu svrhu od „Rusie Preosvetjenom Cernogorskom Vladiki“. Ali već u izvještaju od 11. maja iz Kotora doznajemo da se tih hiljadu dobrovoljaca sprema „u Banat preko planine Vujoševića, za vojevati

protiv Mađarskih buntovnikah koji onu zemlju opustoše“, pa zbog tog namjeravanog pohoda „Cernogorci ugovorili su s Arnautima primirje za jednu godinu.⁹⁷

U zadnjim brojevima dvojezičnog lista „Osservatore dalmato“ ima detaljnijih informacija o Đorđu Petroviću, Njegoševom bratu od strica. Tako u broju 46 od 21. maja 1849. godine doznajemo da je Đorđe stigao u Kotor 12. maja „radi nekih osobenih svojih poslah“, a da mu je takođe bila namjera „okružnog kapitana kavalira od Ivačića podvoriti, i njemu nove pozdrave od strane vladičine doniti, i uvirenje tvrdog njegovog hotjenja zadržati prijateljska i dobrog susudstva otkošenja sa ovim okružiem“. U Kotoru se Đorđe zadržao do 21. maja, kada se vratio na Cetinje. Nepotpisani izvještaj, a to nije niko drugi do okružni kapetan Ivačić, u broju 51 od 31. svibnja, javlja: „Pozdravlajući se pri odlasku opetovao mi je (tj. Đorđe) izražnja uviritelna od vladičine i njegove strane, da će se postarati na najbolji način za uzderžanje mira i reda na granici.“

Pošto se razdvojio, dvojezični „Glasnik dalmatinski“ je izlazio sa malim zakašnjenjem u vijestima, koje su bile, kao što je pomenuto, prijevod iz „Osservatore dalmato“. Vijesti o Njegošu u prvom godištu „Glasnika dalmatinskog“, to jest 1849. godine, najviše su vezane za različite događaje ne samo privatne, nego javno-političke prirode. Više vijesti i događaja povezano je za lica iz najbliže Njegoševe okoline. Tako se Andrija Perović, Njegošev zet, pominje povodom ubistva popa Marka Komnenovića iz Krivošija.⁹⁸

⁹⁷ Ibidem, str. 48.

⁹⁸ Ibidem, str. 48; *Glasnik dalmatinski* od 18. lipnja 1849. godine br. 5 i *Osservatore dalmato* od 14. juna 1849. godine javljaju kako je pop Marko Komnenović ubijen iz „nevire“ kod utvrde u Omutiću zvane Palanka, nedaleko od Nikšića. Da bi osvetili smrt popa Komnenovića, grupa od 8-10 Crnogoraca dogovorili su se da spale pomenutu utvrdu, pa su je 18. jula

Osim o Đorđu Petroviću i Andriji Peroviću objavljene su nekolike vijesti i o Njegoševim sinovcima. U dopisu iz Kotora od 6. juna 1849. godine javlja se o „dvi nesriće“, koje su nekoliko dana ranije zadesile Njegoša. Riječ je o smrti njegovog petogodišnjeg sinovca, jedinca njegovog brata Pera, koji je umro na Cetinju, te o smrti šesnaestogodišnjeg sina Njegoševog zeta Andrije Perovića, koji je umro u Srbiji, gdje je „na othranjenje poslat bio“. Posebno je „jako ožalostila“ Njegoša sinovčeva smrt, jer je ovaj „po običaju njihove zemlje određen bio da mu naslidnik bude“.⁹⁹

U jednom kasnijem dopisu iz Kotora novine javljaju, da su na Cetinje stigli iz Srbije Njegoševi sinovci Stevan i Petar, koji su u Srbiju „otišli na nauk“. Svoje školovanje prekinuli su „zbog kolere koja se tamo pojavila“. Njih je dopratio, kako javljaju novine, Matija Ban, koji se „izdaje za otpravnika principa Srbije“.¹⁰⁰ Međutim, u dopisu iz Dubrovnika od 6. avgusta „Osservatore dalmato“ donosi ispravku što je Ban nazvan „otpravnikom principa Srbije“, navodeći da je on prije više godina bio pozvan kao vaspitač djece srpskog kneza, pa pošto je završio sa svojim radom, vratio se u domovinu.

Značajne su vijesti koje dalmatinske novine donose o prelasku Kuča i Vasojevića na crnogorsku stranu. Poslije pogibije Đorđa Rafajlova Drakulića „glavara Nahie (krajine) Kučke“ 29. maja, javljaju novine, koji je držao tursku stranu, ustali su Kuči na

zauzeli. Nakon što su utvrdu zapalili, zarobljene stražare odveli su na Trešnjevno serdaru Andriji Peroviću, koji ih: „zaderža kod sebe dva dana, pa ih onda zdrave i čitave pusti doma“. Tako je Palanka, koja „branila je da ne bi Crnogorci prodirali priko međe, te robili“ bila na taj način sva u pepeo obraćena“.

⁹⁹ Ibidem, str. 49. (*Glasnik dalmatinski, GD*, 16. srpnja 1849, br. 13 – *Osservatore dalmato*, OD, 12. luglio 1849, br. 75)

¹⁰⁰ Ibidem, str. 49. (*GD*, 2. kolovoza 1849, br. 18 – *OD*, 26. luglio 1849, br. 83).

oružje i, pošto su savladali Turke i njihove simpatizere, 4. juna „više od stotine što glavarah što staracah“ odoše na Cetinje noseći „pet glavah turskih poglavicah da ih bace prid noge Vladicine“ u znak podložnosti. Njegoš ih „rado pod svoju vlast primi“, a uz to im je poklonio „dosta praha i olova“. Na kraju se dodaje, da Kući neprijateljski gledaju na Podgoričane, te da „omiraju i ovu zemlju od Turakah osvojiti i Cernoj je gori podložiti“. ¹⁰¹

U jednom kasnijem izvještaju, novine navode da „nije Cernogorcima pošlo za rukom primamiti na svoju stranu do jedan samo dio stanovništva one pokrajine“. Radi toga, da bi onemogućio povratak Kuća pod tursku vlast, Njegoš „smišljenom hitrinom znao ih je zavaditi sa stanovništvom Podgorice“. U borbi između Kuća i Podgoričana poginulo je oko dvadeset ovi zadnjih, pa su glave nekolicine njih poslužile „za divlji ures Cetinjskih kula“. Ovo novo neprijateljstvo uslovi- lo je, da su Kući „podčinili se Vladići za imati u njemu branitel- ja protiv turskom napadanju“. ¹⁰²

Osim Kuća, odijelili su se od skadarskog vezira i pripojili Crnoj Gori i Vasojevići. Oni su 2. jula donijeli na Cetinje četiri turske glave „za znak njihove ljubavi prema Cernogorcima“. Tom prilikom Njegoš je „lipo dočekao i obdario poglavice rato- bornog ovog naroda oružjem i jasprom“. ¹⁰³

Uporedo s ubistvom Đorđa Drakulića u dalmatinskoj štampi opisano je i ubistvo Periše Markišina Đuraškovića „starešine nahie Riečke u njegovoj kući u Zeklinu“. Ubistvo je izvršio 21. juna „jedan od kuće Stragara iz osvete sikirom“. Rođaci ubi- jenog Periše pogubili su 23. juna „dvojicu iz kuće Stragara“, pa se zbog toga izrodila „velika smutnja u onoj krajini“. ¹⁰⁴

¹⁰¹ Ibidem, str. 50. (GD, 7. lipnja 1849, br. 7 – OD, 21. giugno 1849, br. 63).

¹⁰² Ibidem, str. 50. (GD, 20. kolovoza 1849, br. 23 – OD, 9. agosto 1849, br. 95).

¹⁰³ Ibidem, str. 50 (GD, 16. srpnja 1849, br. 13 – OD, 12. luglio 1849, br. 75).

¹⁰⁴ Ibidem, str. 50. (GD, 5. srpnja 1849, br. 10 – OD, 5. luglio 1849, br. 71).

Četvorica sukrivaca u ubistvu Đuraškovića dovedeni su na Cetinje, od kojih dvojica „priznavši učinjenu krivicu“ bili su 30 juna „mušketai na Cetinje“, a druga dvojica su utamničeni „ne bi li se bolje dokazalo njihovo zločinstvo“. Po Njegoševoj naredbi, kuće ubica i njihovih pomagača „razorene su do temelja; zemlje njihove podijeljene siromasima onog sela, a kućna čeljad, ne štedeći ni staracah ni same dice, do 40 protirana su iz Cernegore i opravljeni u Tursku“. ¹⁰⁵ Međutim, u vijesti od 27. jula iz Kotora tvrdi se, da je Periša Đurašković ubijen po nagovoru skadarskog vezira zbog pogibije Đorđa Drakulića „bivšeg poglavice od sela Kući“. Kao što je, javljaju novine, ubica Đorđa Drakulića bio „dobro primljen“ od strane Njegoša, tako je i ubicu Periše Đuraškovića prihvatio skadarski vezir, te „da bi u sigurnosti bio, odredio mu je za stanovanje tvrđavu Žabljaka“. ¹⁰⁶

Neprestani okršaji sa Turcima, pa čak i najmanje čarke, pružali su obilje materijala za dalmatinske novine. Tako je zabilježen napad 18. juna na graničnom mjestu Đukanova Dolina na „Sterkanici od Krivošijah u okrugu Austrianskom“. Tada je jedna četa od 43 Crnogorca napala „turmu“ Turaka iz Banjana, koji su se vraćali sa pazara u Risnu. Crnogorci su oteli od Turaka „devetnaestoro konjah, nekoliko vrićah soli i kukuruza, jasprih, oružja i drugih stvari“. Pošto se ovaj incident odigrao na austrijskoj teritoriji, austrijske vlasti su o tome obavijestile Njegoša, tražeći „da što brže krivce pedipsa, i da se povrati sve što je ukradeno“. ¹⁰⁷

U dalmatinskim novinama nerijetko su bilježeni i napadi Turaka na Crnogorce. Tako je notiran napad od 28. septembra izvršen od strane podgoričkih Turaka, koji su na konjima napali

¹⁰⁵ Ibidem, str. 50. (GD, 16. srpnja 1849, br. 13 – OD, 12. luglio 1849, br. 75).

¹⁰⁶ Ibidem, str. 50. (GD, 6. kolovoza 1849, br. 19 – OD, 31. luglio 1849, br. 86).

¹⁰⁷ Ibidem, str. 51 (GD, 5. srpnja, 1849, br. 10 – OD, 5. luglio 1849, br. 71).

22 Crnogorca iz Lješanske nahije „koji su kukuruz brali u polju Zete, te svekoliko ajdučki poubijali“. Ovaj je pokolj jako pogodio Njegoša, pa „svaki čas se očekuju posljedice ovog kervavog dila, jer Cernogorci znaju se osvetiti“.¹⁰⁸

Novine su zabilježile da su neki Crnogorci 18. novembra ubili jednog turskog podanika na putu kroz Paštroviće na austrijskoj teritoriji, koji se sa jednim svojim drugom vraćao iz Albanije. Njegoš se na ovo „izdajno ubistvo“ izvinio austrijskim vlastima, koje su mu se radi toga potužile. Istovremeno, Njegoš je, po pisanju novina, obećao „da Cernogorci priličnih zločinovah na našem (tj. na austrijskom) okrugu više učiniti neće, i da će poslati c. k. preturi od Budve tri konja, jednu pušku veliku i jednu kuburu (malu pušku) i nešto jasprah, što su ubojice odnili“, a zlikovci su, kako se govori, bili „osuđeni u Cernojgori na globu“.¹⁰⁹

Revnosni dopisnik iz Kotora izvijestio je novine, da je 29. juna stigla tamo pošiljka od 16 000 fiorina za Njegoša „sve u cesarskim cekonima, što mu je poslao konzuo ruski koi se u Dubrovniku nalazi“. Po ovaj novac došla su u Kotor dvojica perjanika.¹¹⁰

U jednom od posljednjih brojeva iz 1849. godine novine se prvi put osvrću na Njegoševu bolest. U kratkom dopisu iz Kotora od 15. decembra kaže se da „Njegoš jaku prsobolju ima“, te da mu je na njegovu molbu iz Kotora poslat „okružni rukolikar Naučitelj Goldi“. Prema izvještaju Goldija Njegošu je „ništo lakše, ali još nije sasvim van pogibelji“.¹¹¹ Nekoliko dana kasnije objavljeno je

¹⁰⁸ Ibidem, str. 51. (GD, 25. listopada 1849, br. 42 – OD 20. otobre 1849, br. 13).

¹⁰⁹ Ibidem, str. 51. (GD, 18. prosinca 1849, br. 57 – OD, 15. decembre 1849, br. 163).

¹¹⁰ Ibidem, str. 51. (GD, 16. srpnja 1849, br. 13. OD, 12. luglio 1849, br. 75).

¹¹¹ Ibidem, str. 51. (GD, 25. prosinca 1849, br. 59 – OD, 21. decembre 1849, br. 167).

da je Njegoš sretno „pribolio nemoć, koja pogibelju pritiaše njegovu životu“ te da se doktor Goldi vratio u Kotor.¹¹²

„Gazzeta di Zara“ javila je u drugoj polovini januara 1850. godine kako se, tobože, u Crnoj Gori „pobuna izrodila“, te da se Njegoš „ostavio vlade i pobigao“, a sve zbog toga što nije htio dozvoliti Crnogorcima da priskoče u pomoć Grbljanima, ako bi se ovi sukobili s austrijskom vojskom.¹¹³ „Osservatore dalmato“ i „Glasnik dalmatinski“ odmah su reagovale protiv ovog neodgovornog pisanja sljedećim riječima: „Mi nahodimo za dužnost proglasiti ove glase za neistinite, i svitujemo „Novinu Zadarsku“ da bude pametna, pa da ne razglašuje onako slobodno prilične laži, jere bi inostrani mogli uzeti za istinite, i opet kao takove i drugi listovi svitu objavili“.¹¹⁴ U drugoj vijesti iz Kotora od 8. februara 1850. godine ponovo je demantovano pisanje lista „Gazzeta di Zara“, a prema informacijama „iz pouzdanog izvora kom se doista virovati može“, jer da u Boki Kotorskoj o tobožnjoj pobuni protiv Njegoša „nitko nije ni u snu snio o toj stvari, a kamo li da je za istinitu deržao“.¹¹⁵

O stvarnoj pobuni protiv Njegoša javljaju „Osservatore dalmato“, odnosno „Glasnik dalmatinski“ u vijesti iz Kotora od 10. februara iste godine, kada su se pobunili Moračani. Dalmatinske novine izvještavaju, da su iz „pouzdanog baš izvora“ doznale da su se „stanovnici Morače u Cernojgori odmetnuli od Vladike i da su izabrali sebi za starešinu Arhimadrita onog manastira“, ali da to stanje nimalo ne zabrinjava, jer Njegoš u Crnoj Gori „ima i sada istu onu moć, koja ga stalnim čini u svojoj vladi divljeg

¹¹² Ibidem, str. 51. (GD, 1. siečnja 1850, br. 1 – OD, 28. decembre 1849, br. 170).

¹¹³ Ibidem, str. 52. (Gazzeta di Zara, 25. gennaio 1850, br. 12).

¹¹⁴ Ibidem, str. 52. (GD, 1. veljače 1850, br. 10 – OD, 27. gennaio, br. 16)

¹¹⁵ Ibidem, str. 52. (GD, 10. veljače 1850, br. 15 – OD, 14. febbraio 1850, br. 26).

onog naroda“.¹¹⁶ Ova je pobuna, stoji u jednoj vijesti iz Zadra od 6. marta, „legla“, dok o samoj pobuni novine ne govore ništa podrobnije.¹¹⁷

Kao što se može vidjeti iz dalmatinskih novina, austrijske vlasti su, osim Njegoša, budno pratile i sva ona lica koja su dolazila u dodir sa njim. Tako je zabilježen sastanak Njegoša sa kapetanom Ristićem. Javlajući da je 10. marta kapetan Ristić krenuo iz Kotora za Dalmaciju, novine bilježe da se ovaj oficir, koji se „s’ hrabrim vojnicima generala Knićanina junački borio protivu odmeticim u Ugarskoj“, prije toga „nekoliko danah zadržao kod Vladike“. Njegoš je kapetana Ristića, „za iskazati mu svoje povjerenje, obdario srebrnom medaljom hrabrosti“ i istovremeno mu dao „pismo udiljene izverštine“. Na kraju teksta dodaje se, da se „pogovara“ da, budući se Njegoš „dopisuje sa Serbijom, priprave čini za boj“.¹¹⁸

U zadarskim novinama zabilježen je Njegošev put u Italiju i nazad sredinom 1850. godine u svrhu liječenja. U dopisu iz Kotora od 25. aprila govori se o Njegoševom boravku u Prčanju i njegovim zadovoljstvom „...s’ načinom ličenja naših likarah, i on se podobro oporavio od svoje nemoći“.¹¹⁹ Iz Boke Njegoš je 10. juna jednim parabrodom austrijskog Lojda stigao u Zadar, jer „zbog zdravlja odlazi u Taliansku“. Kako je parabrod kasno stigao u Zadar, Njegoš je odlučio da će zbog lošeg zdravlja ostati na parabrodu. Usljed toga, „politički i voeni starešine“ poklonili su mu se na brodu, dok je uveče vojna muzika „na poštenje njegovo svirala na obali“.

¹¹⁶ Ibidem, str. 52. (GD, 10. ožujka 1850, br. 18 – OD, 26. febbraio 1850, br. 33).

¹¹⁷ Ibidem, str. 52. (GD, 12. ožujka 1850, br. 21 – OD, 7. marzo 1850, br. 38).

¹¹⁸ Ibidem, str. 52. (GD, 22. ožujka 1850, br. 24 – OD, 19. marzo 1850, br. 45).

¹¹⁹ Ibidem, str. 53. (GD, 7. svibnja 1850, br. 37 - OD, 30 aprile 1850, br. 69).

Njegoš sutradan u 11 sati „uz sviranje iste svirke (glazbe) otputovao je za Terst“.¹²⁰

U međuvremenu, za vrijeme Njegoševog odsustva, odigrale su se u Crnoj Gori nekolike krvne osvete, od kojih dalmatinske novine bilježe ubistvo jednog popa iz sela Sotonića u Crmnici. Ubica sa pet ljudi, braneći se od Crmničana, zatvorio se u jednoj kući, pristajući da se preda samo dvojici braće Plamenac, od kojih je jedan bio zet Njegošev. Kada su braća Plamenac prišli „oni šest opale na njih puške i obojicu sa zemljom sastave“. Nakon toga, bilježe novine, Crmničani „navale na kuću, i kao što niki pripovijaju govori se da su jih poubiali, a drugi opet kazuju da su kuću zapalili i četiri krivca živa izgorila, a dvoici pođe za rukom te su pobigli“. Dalje, izvještavaju dalmatinske novine, da se „pogovara“ da su Crmničani protjerali jedanaest porodica koje su bile u rodu ili prijateljstvu sa krivcima, a „kuće zapalili i sva dobra razgrabili“. Saznavši za ove događaje, Đorđe Petrović, „podprisidnik starovića“, otišao je odmah u Sotoniće „da ljude smiri i red povrati“, što mu je pošlo za rukom, dok je nekoliko pripadnika prognanih porodica „pohvatao i zatvoriti dao“.¹²¹ Tek po Njegoševom povratku iz Italije, održana je, kako javlja „Osservatore dalmato“, 18. jula skupština senatora i starješina crnogorskih, da bi se donio definitivni sud zbog ubistva braće Plamenac. Krivci su kažnjeni globom od 1400 talira i prognani skupa sa porodicama iz Crne Gore.¹²²

Njegoš se nije dugo zadržao u Italiji. Već 2. jula „na jednu uru popodne“, javljaju novine, projedrio je pored Zadra brod „Seemove“ pod komandom kapetana Henrika od Litrov,

¹²⁰ Ibidem, str. 53. (GD, 14. lipnja 1850, br. 48 – OD, 11. giugno 1850, br. 93).

¹²¹ Ibidem, str. 53. (GD, 5. srpnja 1850, br. 54 – OD, 2. luglio 1850, br. 105).

¹²² Ibidem, str. 53. (OD, 23. luglio 1850, br. 117).

vozeći Njegoša pud Kotoru. Njegoš se nalazio u „vehoma pogibeljnom stanju zdravlja, i zbog toga nije mogao poći u kupala talianska“. ¹²³ Brod je 4. jula u sedam sati izjutra stigao u Kotor i, iskrcaši Njegoša i njegovu pratnju, odmah krenuo natrag za Trst. Tim povodom, javljaju novine, da Njegoš „zbog zdravlja svog kratko vrieme boravio se u Mletcim, i nezadovoljan s' načinom liječenja, odlučio je vratiti se u otadžbinu“. Iz Kotora je Njegoš krenuo 5. jula rano ujutro put Njeguša. ¹²⁴ U dopisu od 12. jula javljeno je da je Vladika stigao na Cetinje ali da se „u zdravlju ni najmanje nije oporavio“. ¹²⁵ Tek u jednom kasnijem dopisu „Osservatore dalmato“ obavještava svoje čitaoce da zdravlje crnogorskog vladike kreće na bolje. ¹²⁶

U „Glasniku dalmatinskom“ objavljen je oglas za izdavanje „Šćepana Malog“ od Andrije Stojkovića iz Trsta. Oglas glasi: „G. Andria Stojković izdati će u Trstu novo jedno dilo Vladike od Crnogore pod naslovom „Lažni Car, Šćepan Mali“. Ova knjiga saderžavaće oko 10 tabakah (cilih listovah) i izaći će na svit do nekoliko nideljah za cinu od četrdeset karantanah, i platit će se kad se primi“. ¹²⁷

U avgustu dalmatinske novine javljaju da se „Vladika cernogorski sve bolje u zdravlju poispravlja“, ali istovremeno savjetuju, da se Njegoš „za koje vrime posve vladanja ostavi, skine brigu s' glave, i podigne duh svoj, kojim je malo klonuo“, ali da ni on sam ne zna na koji bi se način „uklonio da kome

¹²³ Ibidem, str. 53. (GD, 9. srpnja 1850, br. 55).

¹²⁴ Ibidem, str. 54. (GD, 12. srpnja 1850, br. 56 – OD, 9. luglio 1850, br. 109)

¹²⁵ Ibidem, str. 54. (GD, 19. srpnja 1850, br. 58 – OD, 16. luglio 1850, br. 113).

¹²⁶ Ibidem, str. 54. (OD 23. luglio 1850, br. 117).

¹²⁷ Ibidem, str. 54. (GD, 2. kolovoza 1850, br. 62).

poslove ostavi“. ¹²⁸ O poboljšanju Njegoševog zdravlja javljeno je i u septembru ¹²⁹ i oktobru. ¹³⁰

Početak novembra dalmatinske novine izvještavaju o dolasku Omer-paše Latasa i njegovih četa u Hercegovinu, te u vezi s tim razmatraju političku i vojnu situaciju koja bi mogla nastati. Čak se govori o eventualnoj pomoći nikšićkim Turcima u borbi protiv Omer-paše. ¹³¹ Ali Njegoš baš tada traži lijeka za svoju bolest. Početkom novembra novine donose dosta kontraverzne podatke o Njegoševoj bolesti i nastojanjima da klimatskim promjenama poboljša svoje zdravlje. S tim u vezi objavljeno je u vijesti iz Zadra od 13. novembra, da se Njegoš „u zdravlju sve to bolje oporavlja“, te da je po jednoj osobi iz Kotora naručio da mu se „stan nađe u onom gradu“. U Kotoru bi Njegoš samo nekoliko dana proveo, jer „će odmah put Mletakah poći.“ ¹³² U Kotor je Njegoš stigao 12. novembra, a o njegovom namjeravanom putu doznajemo, da „misli u Mletcima ili drugom gradu u Talianskoj zimu provesti.“ ¹³³ U Zadar je stigao 20. novembra ali „s’ erdjavog vrimena ne izađe suho zato starešine c. k. građanskih i vojenih vlasti hodoše na

¹²⁸ Ibidem, str. 54. (GD, 23. kolovoza 1850, br. 68 – OD, 20. agosto 1850, br. 133).

¹²⁹ Ibidem, str. 54. (GD, 10. rujna 1850, br. 73 – OD, 3. settembre 1850, br. 141).

¹³⁰ Ibidem, str. 54. (GD, 5. studenog 1850, br. 89 – OD, 31. ottobre 1850, br. 174).

¹³¹ Ibidem, str. 54 (GD, 15. studenog 1850, br. 92 – OD, 6. novembre 1850, br. 179).

¹³² Ibidem, str. 54. (GD, 19. studenog 1850, br. 93 – OD, 14. novembre 1850, br. 182).

¹³³ Ibidem, str. 54. (GD, 22. studenog 1850, br. 94 – OD, 19. novembre 1850, br. 185).

parobrod pokloniti mu se“. Iz Zadra je sjutradan, 21. novembra, krenuo dalje za Trst.¹³⁴

O daljem Njegoševom putu prenijeta je vijest iz zagrebačkih „Narodnih novina“ od 4. decembra 1850. godine, u kojoj se kaže da je stigao u Beč gdje će svu zimu provesti.¹³⁵

Njegoš se nije dugo zadržao u Beču. Po jednoj vijesti, datiranoj u Veneciji 23. decembra vidi se da se već tada nalazi u tom gradu i da je „odsio u gostionici kod 'Cesara Austrianskog'“. ¹³⁶ Iz Venecije krenuo je dalje na put po Italiji. Na osnovu dopisa, koji „Osservatore dalmato“ prenosi iz milanskog lista „Bilancia“, vidi se da je Njegoš preko Venecije stigao u Milano i da je prisustvovao operi u milanskoj „Skali“. Novine pišu da Njegoš putuje zbog zdravlja. Jedan češki ljekar, koji ga je pregledao u Beču, uvjerio je Njegoša da njegova bolest nije ni hronična ni opasna. Na povratku u Trst, Njegoš se „potpuno oporavio“, ali po savjetu ljekara zimu treba da provede u Italiji, te će zbog toga posjetiti kraljevstvo Lombardiju-Veneto, Torino, Đenovu, Firencu, Rim i Napulj, gdje će se najduže zadržati. Na kraju, novine pišu da će Njegoš vjerovatno napisati uspomene sa svoga puta na način „dostojan jednog razboritog i dubokog slavenskog uma“, a koje će biti publikovane na zadovoljstvo i čast njegovih saplemenika.¹³⁷ O daljem Njegoševom boravku u Italiji, na osnovu zadarskih novina, može se zaključiti samo to, da je 10. januara 1851. godine stigao u Rim istovremeno kad i ruski knez Paskević.¹³⁸

¹³⁴ Ibidem, str. 54. (GD. 25. studenog 1850, br. 95 – OD, 21. novembre 1850, br. 186).

¹³⁵ Ibidem, str. 55. (GD, 13. prosinca 1850, br. 100 – OD, 8. decembre 1850, br. 196).

¹³⁶ Ibidem, str. 55. (GD, 3. sičnja 1851, br. 1 – OD, 29. decembre 1850, br. 207).

¹³⁷ Ibidem, str. 55. (OD, 12. gennaio 1851, br. 7).

¹³⁸ Ibidem, str. 55. (OD, 21. gennaio 1851, br. 12).

U međuvremenu, dalmatinske novine donose i druge vijesti vezane za Njegoša. Tako u dopisu iz Dubrovnika od 31. marta javlja se, da je ruski konzul u Dubrovniku uputio u Crnu Goru „jedan iznos od 14 000 fior. u cekinima.“¹³⁹ Poznato je da je Njegoš za vrijeme boravka u Italiji takođe primao novac od Jeremije Gagića. Svakako, mjenica od 1997, 50 rubalja u srebru, koju je Gagić preko Trsta uputio Njegošu u Napulj¹⁴⁰ nije uračunata u pomenu tu sumu od 14 000 fiorina, koja je poslana na Cetinje.

Dalje, dalmatinske novine izvještavaju, da je po naređenju „starovića“ bio 19. maja „mušketan“ na Cetinju Grujica Milić iz Čeva „jedan od najhrabrijih Cernogoracah“, koga je Njegoš odlikovao „oružjem Hrabrosti“. Grujici Miliću je dvije godine ranije ubijen sinovac u Pivi kod Gacka, gdje je sa još nekolicinom „radi deračine otišao bio“. Ovoga je osvetila „gomila jedna Cernogoracah ubivši jednog seljaka iz Pive“, po nagovoru Grujice Milića. Senat je ustanovio da je Grujica Milić kriv, jer je prekršio utanačeni mir između Crne Gore i Kadiluka hercegovačkog. Da ovaj prekršaj nije kažnjen „u velike bi se raspre zaplelo Cernugoru s' kerštenim narodom Hercegovine, a takove (raspre) u ovom času glede na svaki način ukloniti“.¹⁴¹

Međutim, Njegoš se ubrzo vratio u Beč. U vijesti datiranoj 2. jula, na osnovu dopisa iz Kotora, novine javljaju kako se u ovom gradu „glasa“ kako će „do koi dan povratiti se vladika iz Beča, i da će u povratku svom zadržati se neko vrime u Dubrovniku, gdi će se, kao što svit nagađa, sastati sa Serašćiirom Omer-pašom ili će ga Serašćir pozvati na dogovor“.¹⁴²

¹³⁹ Ibidem, str. 55. (GD, 15. travnja 1851, br. 30 – OD, 10. aprile 1851, br. 57).

¹⁴⁰ Ibidem, str. 55; R. Dragičević, „Članci o Njegošu“, str. 189.

¹⁴¹ Ibidem, str. 56. (GD, 30. svibnja 1851, br. 43 – OD, 27. maggio 1851, br. 84)

¹⁴² Ibidem, str. 56. (GD, 8. srpnja 1851, br. 54 – OD, 3. luglio 1851, br. 105).

Za vrijeme Njegoševog boravka u Beču, dalmatinske novine su dosta opširno izvještavale o misiji Teodosija Mirkovića, kaluđera manastira Kosijerevo u Hercegovini, u mjesecu julu 1851. godine. O kaluđeru Mirkoviću pisano je, takođe, i nešto ranije kada je početkom aprila iste godine došao na Grahovo.¹⁴³ Kaluđer Mirković došao je 1. jula iz Mostara na Grahovo, a odatle je zajedno sa grahovskim vojvodom krenuo za Cetinje, noseći od Ismail-paše „Staroviću Cernogorskom jednu knjigu“. Novine pretpostavljaju da se radilo o pograničnim sukobima.¹⁴⁴

U pismu Ismail-paša „poziva Staroviće da pazi da se na međi mir i red ne poremeti“, a ono mu je odgovorilo „da će se o tome sastati“. Povodom izmjene ovih pisama pronio se glas, da će se „spomenuti Paša i Vladika Cernogorski (i ako ne bi oni mogli njihovi poslanici) naberzo dogovora radi sastati između Sliva i Nikšićah“. Dok Crnogorci, izvještavaju novine, „jedva čekaju na Njegošev povratak, Staroviće mu je „poslalo u susret dva poslanika.“¹⁴⁵

Njegoš se iz Beča stigao u Trst 27. jula.¹⁴⁶ Iz Trsta se uputio direktno za Kotor. 19. avgusta stigao je u Zadar, ali „s’ erdjavog vrimena nije izlazio na suho“. Naveče istog dana „otišao je na parabrod gosp. otpravitelj pridsidništva baron od Getaldi da mu se pokloni“, a izjutra krenuo je Njegoš za Kotor,¹⁴⁷ gdje je stigao 21. avgusta.¹⁴⁸

¹⁴³ Ibidem, str. 56. (GD, 15. travnja 1851, br. 30 – OD, 10. aprile 1851, br. 57).

¹⁴⁴ Ibidem, str. 56. (GD, 15. srpnja 1851, br. 56 – OD, 10. luglio 1851, br. 109).

¹⁴⁵ Ibidem, str. 56. (GD, 22. srpnja, 1851, br. 58 – OD, 17. luglio 1851, br. 113).

¹⁴⁶ Ibidem, str. 56. (GD. 5. kolovoza 1851, br. 62 – OD, 3. agosto 1851, br. 123).

¹⁴⁷ Ibidem, str. 56. (GD, 26. kolovoza 1851, br. 68 – OD, 21. agosto 1851, br. 133).

¹⁴⁸ Ibidem, str. 56. (OD, 26. agosto 1851, br. 136).

Ujutro 9. septembra iz Zadra „dalje je na parabrodu nastavio put u Trst mladi Danilo Petrović, bratućed Vladike Crnogorskoga“. Novine bilježe, da Danilo putuje u Beč „da tamo pribavi sebi korisnih znanjah, da se uči nimačkom i francuskom jeziku, jerbo je on određen za naslidnika sadašnjega Vladike.¹⁴⁹ Dan prije toga u Kotor je stigao ban Jelačić, pa mu uz ostala izaslanstva „i Vladika Crnogorski poslao je odbor jedan da pozdravi Bana“. ¹⁵⁰

Po svom povratku u Crnu Goru, Njegoš je, da bi stišao „žestoko neprijateljstvo“ između jednog katunskog i jednog bjelopavličkog sela, te da se „ne bi izmetnula kervava borba“, poslao 5. septembra „starovićnika“ Purana Mitrova iz Pipera sa još nekoliko perjanika, kako bi uticali da „na lipe leže raspre onih dvaju selah“. Međutim, kada su se počeli „o miru dogovarati“, otpočela je među njima borba u kojoj „starovićnik“, a pored njega „i nekoliko osobah s’ jedne i s’ druge strane pane mertvih, i opet mnogi dopadnu ranah“. Ovaj događaj je „vehoma ražalostio Vladiku bojeći se da se iz ovoga ne izvrgne nova razpra između Piperah i stanovnikah rečenih dviuh nahiah“. ¹⁵¹ U istom broju novina objavljeno je kako „Njegoš sa zdravljem ne stoji dobro“ iako govore da mu je „sada lakše“, a sam Njegoš je naredio da mu se „pripravi kuća jedna u Riječkoj nahii, gdi misli s’ blagog’ podnebja zimovati“, a ako mu ne bi pogodovala ta klima da će „još ove zima ostaviti Cernugoru i sići k’ moru“. ¹⁵²

¹⁴⁹ Ibidem, str. 56. (GD, 12. rujna 1851, br. 73 – OD, 9. settembre 1851, br. 144).

¹⁵⁰ Ibidem, str. 57. (GD, 19. rujna 1851, br. 75 – OD, 16. settembre 1851, br. 148).

¹⁵¹ Ibidem, str. 57 (GD, 23. rujna 1851, br. 76 – OD, 18. settembre 1851, br. 149).

¹⁵² Ibidem.

„S naumom da što ogule“, kažu dalmatinske novine, 30. septembra 1851. godine upalo je 300 Crnogoraca iz Gluhog Dola, Boljevića i Limljana u rimokatoličko selo Zupce u Albaniji, ali ovi „odupru se i svojski odbiju napad“. U okršaju „dva Crnogorca i dva Zupčanina pogiboše, i treći jedan Crnogorac smertnih rana dopadne“, dok je Crnogorcima uspjelo te su „odsikli glave ubijenim Arbanasima, i jednom od njih ugrabe i oružje“. Kada su napadači došli Njegošu na Cetinje „kom su donešene bile glave dvajuh onih ubijenih keršćanah nije ih htio primiti, niti je obdario one što su jih donili, neodobravajući da se napada na sela kerštenog naroda“. ¹⁵³

Dopisnik zadarskih novina iz Kotora javio je 11. oktobra, da se tamo vratio iz Dubrovnika „tajnik Vladike Crnogorskoga“ vitez Milaković, te da odlazi opet za Crnu Goru. Dopisnik javlja da je „promakao“ glas da Milaković „misli ostaviti službu Vladičinu“. ¹⁵⁴ Vjerovatno se još za vrijeme Milakovićevog boravka u Dubrovniku pronio glas o dolasku u Dubrovnik jednog poslanika seraščera Omer-paše Latasa da se sa Njegoševim izaslanicima „o nekim poslovima dogovara“. Demantujući ove glasine, novine u vijesti iz Zadra od 30. oktobra pišu da taj glas tada „biaše prinagao“, pošto „uviravaju da u Dubrovnik nije stigao nikakvi još poslanik Seraščerov“. Istovremeno je objavljeno da su „proštastih dana svejednako letili ulaci od Vladike Cernogorskog k’ Seraščeru Omer-paši i od ovoga opet k’ Vladiki“. Razlog ovome je bio „opet povratiti prijateljska odnošenja između Cernegore i Turske, kraj učiniti uzajamnim zločinstvima i mir učvrstiti na međama“. Pisma seraščerova nosio je Njegošev kaluđer Teodosije Mirković, koji se po uspješno obavljenoj misiji vratio u

¹⁵³ Ibidem, str. 57. (GD, 10. listopada 1851, br. 81 – OD, 7. ottobre 1851, br.160).

¹⁵⁴ Ibidem, str. 57. (GD, 21. listopada 1951, br. 184 – OD 17. ottobre 1851, br. 166).

Mostar, te „donio odgovore, koji su mnogo povoljnog sadržaja.“¹⁵⁵

Već u idućem broju, nakon što su novine opširno pisale o izmjeni pisama između Njegoša i Omer-paše Latasa, objavljena je smrt Njegoševa. Ta vijest, koju je dopisnik iz Kotora javio 3. novembra, u Zadar je prispjela tek 5. istog mjeseca.¹⁵⁶ Odmah po Njegoševoj smrti „Staroviće Cernogorsko poslalo je dva znamenita Cernogorca da službeno priopće glas ovi c. k. odpravitelju okružja Kotorskog’ i carsko ruskom konzulu koji pribiva u Dubrovniku“.¹⁵⁷ Kada su skadarski Turci saznali za Njegoševu smrt, javljaju novine, od radosti su „pivali i pucali iz pušakah“, a Turci iz Podgorice i Spuža „prikeršivši viru zadanu susidnim Cernogorcima, provališe u okolinu od Piperah, i nasernuvši iznenada na pastire one Nahie, dva ubiše, a jednog raniše odagnavši pri tom sva stada“. Dalje, novine javljaju da se zbog ove „deračine“ Crnogorci misle „žestokim načinom osvetiti“. Inače, u čitavoj Crnoj Gori vlada mir, dok se „Staroviće“, pod rukovodstvom Njegoševog brata Pera, primilo upravljanja državnim poslovima.

Poslije Njegoševе smrti, prema izvještaju zadarskih novina, na Cetinju se okupilo „priko 200 znamenitih Cernogoracah i čekaju na perjanika Radovana Pipera, i Petra sina Starovićnika Stevana Perkova Vukotića, koji su poslani u Dubrovnik k’ carsko-ruskom konzulu da mu jave smert Vladičinu i da prime od njega oporuku (testament) pokojnoga Vladike...“.¹⁵⁸ Jeremija Gagić otvorio je Njegošev testament u prisustvu pomenute dvojice

¹⁵⁵ Ibidem, str. 58. (GD, 4. studenog 1851, br. 88 – OD, 31. ottobre 1851, br. 174).

¹⁵⁶ Ibidem, str. 58. (GD, 7. studenog 1851, br. 89 – OD, 6. novembre 1851, br. 177).

¹⁵⁷ Ibidem, str. 58. (GD, 11. studenog 1851, br. 90 – OD, 7. Novembrae 1851, br. 178).

¹⁵⁸ Ibidem, str. 58. (GD, 18. studenog 1851, br. 92 – OD, 14. novembre 1851, br. 182).

Crnogoraca 4. novembra. Novine, iako ne donose sadržaj testamenta, javljaju da se govori da je Njegoš „naimenovao zakonitim svojim naslidnikom i duhovne i svitovne vlasti u Cernojgori mladog' sinovca svog' Danila Petrovića Njeguša“, a da je u testamentu ovome preporučio, da se „koristuje svitom i iskustvom strica svoga Pera Tomova Petrovića, prisidnika Starovića, i u upravljanju da slidi politiku koje se držaše pokojnik“. ¹⁵⁹ Mada zadarske novine u tom broju javljaju da ne znaju sadržaj testamenta, ipak iz samog teksta se može zaključiti da su austrijske vlasti imale njegov prepis, ali ga nijesu htjele objaviti prije nego što bude javno obznanjen u Crnoj Gori.

Detaljne podatke o zadnjim časovima i Njegoševoj smrti, kao i o njegovom testamentu, novine donose tek u članku datiranim 20. novembra iz Zadra. Pošto je taj novinski izvještaj od izuzetnog značaja, donosimo ga u cjelini:

„Vladika videć se pri smerti, dao je da se oko njega na Cetinju saberu glavari Cernogorski, i očitovao im, da je učinio oporuku u tri ispisa; jedan da je položio kod ruskog konzula u Dubrovniku; drugi kod ruskog poklisara u Beču; a treći kod ruskog ministarstva u Petrogradu.

Živo je Crnogorcima preporučio, da se derže njegove posljednje volje izrečene u onom pismu, izričuć prokletstvo nad onim, koi bi smio pristupiti je.

Nego ih je opomenuo, da je namnio za svoga naslidnika Danila Petrovića, onoga istoga, kog' je on opravio na nauk put Beča u Petrograd, i dok se ne povrati u otadžbinu da vrimenito umisto njega ima vladati rođeni mu brat Pero pridsidnik starovića.

Verlo je pak priporučio svimkolicim da živu među sobom u najboljem skladu, i da uzderže dobra odnošenja s' Austrijom, a osobito sa stanovnicima Boke.

Cernogorski glavari obećaše Vladiki da će usve i posve poštovati njegovu posljednju volju.

¹⁵⁹ Ibidem, str. 58. (GD, 21. studenog 1851, br. 93 – OD, 18. novembre 1851, br. 184).

Istom je Vladika umro, pošla su dva Perjanika, kao što je već kazano, u Dubrovnik, da od ruskog konzula prime pokojnikovu oporuku. Međutim Pero, pridsidnik starovića, bez ičie suprotivštine uzeo je na se s' pomoću starovića vladanje, a prie svega svuda je rasposlao naredbe, da se glavari i drugi činovnici Cernogorski saberu na Cetinje, te da pribivaju pri proglašenju Vladičine oporuke.

Došla su ona dva Perjanika iz Dubrovnika, tajnik Milaković veleglasno je sabranim Cernogorcima proštio posljednje Vladičine odredbe i jednu knjigu ruskoga konzula u Dubrovnik, s' kojom pobuđivahu se Cernogorci na slogu i potpuno izveršenje oporučnih odredbah.

Pošto je to proštiveno, svikolici obećali su da će poštovati pokojnikovu volju, a Đorđe njegov bratučed, oni isti za kojega kazivalo se da će se staviti na čelo partije protivne naslidniku, kog' je Vladika naminio, i dočepati vlade Cernogorske, najpervi pristupio je prisidniku starovića, Peri, nazvao ga svojim gospodarom, i u znak podloštva poljubio ga u ruku. Na Đorđev primer starovićnici i svi ostali tamo sabrani Cernogorci isto su učinili.

Pero je onda govorio Cernogorcima, i obećao da će pomnjivo raditi na blagostanju zajedničkom, i sve je nagovarao na slogu, mir i uzderžanje dobrih odnošenjah sa susidnim prijateljima, a navlastito s' Austrijom, priteć' da kogod bi smio smutiti mir na međi, i kakvogod zločinstvo učiniti Kotaru Austrianskom, glave na njemu neima.

Zatim je novi vladar uzeo kuću gdi pokojnik stanovaše, pisma, jaspru, i dragocinie stvari, koje je Vladika ostavio.

Što se do sad izaznati moglo o oporučnim odredbama, ovo je, da je Vladika nainio za svoga naslidnika Danila Petrovića, pod ugovor, da se u Petrograd dobro podnese, i pokaže da će umiti višto upravljati Cernomgorom; a za vrime je naminio za Cernogorskoga vladara svoga brata Peru s' dužnostju da na svoje vrime i kad se ispuni rečeni ugovor prida Danilu vladanje Cernegore.

Jošte je odredio, da se onih 100.000 fiorinah priloženih u Beču, dobitak na jednake dile daje ocu mu Tomi, materi mu i dvima sestrama udanim, za života njihovoga, i da se dobiti iz druge glavnice od 100.000 fiorinah, priloženih u Petrogradu, upotribe na javne potrebe Cernegore.

Ali je naredio, da se prva glavnica digne iz Beča, i uloži u Petrogradu, i da se obe, iza smerti njegovih roditeljah i sestarah imaju smatrati kao narodna svojina, kojom će upravljati njegov naslidnik.

Zapovidio je da se od 50.000 fiorinah, opstojećih u pineznici na Cetinju, namirava plaća Starovićnikah, Glavarah, Perjanikah, i drugi trošak za upravništvo, a da se druga glavnica od 50.000 fiorinah položena na Cetinju, i određena za skupoću koja bi nastala, razgodi u zajam na male dile među potribnjake Cernogorske uz 4 na sto dobitka.

Cernogorcima je preporučio slogu, uzderžanje dobrih odnošenjah s' Austriom i Hercegovinom, i koliko je god moguće da se s' Rusio paze¹⁶⁰.

Sasvim je razumljivo da su zvanične austrijske službene novine sa svoje strane ponešto dodale pomenutom opisu, ali su u suštini dosta tačno prenijeti posljednji časovi Njegoševi, kao i sadržaj njegovog testamenta.

Njegoševu smrt u zadarskim novina oplakala je književnica Ana Vidović podužom pjesmom pod naslovom „U prigodi smerti Prisvijetloga Gospodina Petra Petrovića Cernogorskog Vladike pjesma Ane Vidovićeve od Šibenika“. Inače, Ana Vidović bila je među predstavnicama ilirskog pokreta najplodnija pjesnikinja i za svoje doba najplodniji hrvatski pjesnik u Dalmaciji. Rođena je 1800. godine od oca Nikole Vusio, oficira u Napoleonovoj vojski; u roditeljskoj kući naučila je talijanski jezik, upoznala talijansku književnost i hrvatsku narodnu poeziju. Udaвши se za Marka Antuna Vidovića, još je više ušla u književnost, budući je njen

¹⁶⁰ Ibidem, str. 60. (OD, 25. studenog 1851, br. 54 – OD, 21. novembre 1851, br. 186).

muž sakupljao narodne pjesme i prevodio dubrovačke književnike na italijanski jezik. Prvi put je izašla u javnost podužom epskom pjesmom „Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita“ (Zadar, 1841), u kojoj je prikazala jednu romantičnu ljubavnu zgodu. Pored hrvatskog originala štampala je u istoj knjizi i italijanski prijevod. Kako je pjesma doživjela uspjeh, nastavila je sa književnim radom. Bila je među najplodnijim stihotvorcima „Zore dalmatinske“, a slala je stihove i u Vrazovo „Kolo“. Godine 1844. počela je objavljivati svoje epske pjesme, te je izdala pet svezaka. U zasebnoj knjizi izašla joj je pjesnička pripovijest „Bezmišljenja u ljubavi“, uporedo s italijanskim prijevodom. Zasebno je štampala i prigodnu pjesmu „Na došastje u Dalmaciju njihovoga previsokoga gospodstva Josipa Jelačića“ (Zadar, 1851). Sarađivala je u italijanskoj „Gazetta di Zara“ (od g. 1847), a izdavala je u zasebnim knjigama i italijanska djela. „Mestizie e distrazioni“ (Zara 1846) zbirka su ljubavnih i prigodnih pjesama, s lirskom tragedijom „Alva ed Ippaia, vittime d' amore“. Najopsežni joj je ep „Romolo, ovvero la fondazione di Roma“ (Zadar, 1856), opširna epska pjesma u 18 pjevanja o osnivanju Rima. Preminula je u Zadru 12. rujna 1879. godine.¹⁶¹

Prvom svojom knjigom, „Anka i Stanko...“, izazvala je Ana Videnović oduševljenje među Ilircima. Sam Ivan Mažuranić napisao je u „Danici“ vrlo pohvalan prikaz (1841), ističući narodno i književno značenje pjesnikinje. Narodno značenje je bilo u tome, što se ona među prvima u Dalmaciji hrabro svrstala među ilirce. Književno obilježje „Anke i Stanka“ vidio je Mažuranić u činjenici, što je pjesma napisana narodnim stihom, pa je u njoj djeluje sve jednostavno. Cijeneći njem patriotizam, hrvatski književnici su je u početku slavili, ali su je ubrzo zaboravili, još živu.¹⁶²

¹⁶¹ Antun Barac, *Hrvatska književnost*, knjiga I, Zagreb, 1954, str. 266.

¹⁶² Ibidem, str. 268. Rječnik Ane Videnović bio je isuviše bujan, a lakoća pisanja zanimljiva, što je ona vješto koristila. Pored toga, utisak njenih pjesama slabi i očigledno povodenje za narodnom poezijom. U njima se pominje i Marko Kraljević i Ivo Senjanin, i turski car, ali s malo vjerovatnoće. Nijesu

Ipak, rad Ane Vidović nije ostao bez nekih posljedica. Svojim romantičarskim pripovijestima u stihu narodne pjesme, na hrvatskom i talijanskom jeziku, ona je pružila lekturu građanskom ženskom svijetu Dalmacije, približavajući ga tako hrvatskoj narodnoj poeziji i književnosti.

Pjesma koju je Ana Vidović objavila povodom Njegoševe smrti, završava se alegorijom o dolasku slovenskih vila na Cetinje crnogorskoj vili, koja im javlja za smrt Njegoševu, te skupa polažu vijence na pjesnikov grob.¹⁶³

Glasnik Dalmatinski V, br. 38, Zadar 13. V 1853, na str. 4, objavio je: „Osmertnicu Vladike Crnogorskog“ Petra II Petrovića od Njeguša.

Međutim, malo ko je kao Frančesko Karara napisao Njegošu tako lijep i sažet nekrolog: „PETAR PETROVIĆ II, VLADIKA, PRVOSVJEŠTENIK, VOJSKOVOĐA I BARD CRNE GORE NE ŽIVI VIŠE. NJEGOVA JE LIRA SLOMLJENA, NJEGOVA SABLJA OSTAJE JOŠ IZVUČENA IZ KORICA; OČEKUJE SE SUD ISTORIJE“.

uspjeli pokušaji Ane Videnović ni da se učvrsti u italijanskoj književnosti. Od oštre kritike njenog „Romola“, objavljene 1856. godine u časopisu „Rivista veneta“, morao je uzeti u odbranu i suprug, javnim odgovorom u posebnoj knjižici (Zadar, 1856). I karakteristike njenih italijanskih stihova ista su kao i oznake njenih hrvatskih književnih djela. U njima čitalac nalazi napete i ganutljive događaje, s mnoštvom riječi, ali s malo psihologije i logike.

¹⁶³ Dr P. Galić, op. cit, str. 61. (GD, 18. studenog 1851, br. 92).

Posljednji stihovi pomenute pjesme glase:

„Nije prošlo ni pol dana doba	Pjesnik oni toli vrela, mio!,
Da su skupno vile dolitile	Mi dakle grob njegov s' našim vjencem
K' Crnogorskoj Vili u Cetinju,	Počastimo sad, i okrunimo! –
A kad ih je ona upazila	Svaka s' glave svoje vjenac skida,
Štaše njim' ovako govoriti	Ter su skupno u Cetinju pošle,
Neima nam već slavnog' Vladike	Paka na grob PETRA PETROVIĆA
Neima nam P e t r a P e t r o v i ć a?;	Sve su vjence njemu poklonile.“
On se s' dušom jutros razdijelio	